

ΣΥΓΚΡΙΣΕΙΣ

Φαίνεται ότι, όσον αφορά τη σαρκοφάγο, ακολουθείται η πρακτική που απαντάται και σε άλλες δωρικές περιοχές, δηλ., ο ανατολικός προσανατολισμός. Πράγματι, σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, οι νεκροί της σαρκοφάγου ήταν στραμμένοι προς τα ανατολικά (τα κάτω άκρα βρίσκονταν στην ανατολική πλευρά του τάφου), ενώ σε γενικές γραμμές το αντίθετο συνέβαινε στην Αττική (Kurtz & Boardman 1971, 194) και ίσως και σε άλλες ιωνικές περιοχές. Σύμφωνα με τον Όμηρο, αλλά και αργότερα, πιστευόταν ότι η χώρα των νεκρών βρισκόταν προς τη δύση και για το λόγο αυτό πολλά από τα νεκροταφεία είχαν δυτικό προσανατολισμό και ο νεκρός ήταν στραμμένος προς την κατεύθυνση αυτή (ό.π., 194-195), πρακτική η οποία, ωστόσο δεν εφαρμόζονταν απόλυτα (ό.π., 331). Προς αυτήν τη δοξασία εναρμονίζονται περισσότερο οι δύο υστερορωμαϊκοί κιβωτιόσχημοι τάφοι των οποίων οι νεκροί, όπως είδαμε, «κοιτούσαν» προς τα ΝΔ.

Χωροταξία-μορφολογία τάφων. Οι τάφοι της παλαιότερης συστάδας (ΣΥΣΤΑΔΑ Γ) αντιπροσωπεύονται από τη μοναδική για τα μέχρι τώρα δεδομένα της Ηλείας και ίσως της ευρύτερης περιοχής λίθινης σαρκοφάγου¹. Επίσης υπήρχαν και οι τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι στον τύπο του καλυβίτη-σαμαροειδούς, τύπος ο οποίος χρησιμοποιείται στην ευρύτερη περιοχή της Ήλιδας από τον 5^ο αι. π.Χ. (Αραπογιάννη 1999, 178 κ.ε.). Οι καλυβίτες αποτελούνται από λακωνικού τύπου στρωτήρες, τέσσερις στις πλευρές και δύο στο δάπεδο με τμήματα άλλων στις στενές πλευρές, ενώ ο μικρότερος της κατηγορίας αυτής ήταν κατασκευασμένος από τρεις στρωτήρες εκ των οποίων ο ένας είχε τοποθετηθεί ως δάπεδο.

Δεν αποκλείεται οι τάφοι αυτοί, όσο λίγοι και αν ήταν, να καλύπτονταν από τύμβο² ο οποίος σε ανάλογες περιπτώσεις είχε διάμετρο γύρω στα δέκα μέτρα και ύψος στο κέντρο του περίπου 1,5 μ. Είναι πιθανό ότι ο τύμβος αυτός θα είχε ωοειδή κάτοψη, οπότε το ύψος του θα ήταν ανάλογο με τη διάμετρο της κοιλίας (Σκιλάρντι 1969, 335). Η κάτοψη αυτή παραπέμπει στο σχήμα του αυγού που είχε έντονο συμβολισμό και

¹ Πώρινη σαρκοφάγος με παχύ δάπεδο και με μοναδικό κτέρισμα μια σιδερένια στλεγγίδα έχει βρεθεί στην Καστέλλα Ψαχνών Ευβοίας και χρονολογείται προς το τέλος της ελληνιστικής εποχής (Καραπασχαλίδου 1998-2003, 150).

² Υπάρχουν πληροφορίες ότι στη θέση αυτή υπήρχαν χαμηλά εξάρματα τα οποία όμως ισοπεδώθηκαν για την διευκόλυνση της καλλιέργειας περίπου στα τέλη της δεκαετίας του 1960.

σημασία στην αρχαία δοξασία. Οι ταφές στην περίπτωση αυτή θα ήταν τοποθετημένες προς το κέντρο του τύμβου και σε σχετικά ρηχά ορύγματα με την άνω επιφάνειά τους λίγο χαμηλότερα από την επιφάνεια του γύρω χώρου. Το γεγονός ότι η σαρκοφάγος βρέθηκε στο ίδιο περίπου βάθος με τους υπόλοιπους τάφους του τύπου των καλυβιτών δηλώνει ότι δεν ήταν υπέργειος και ορατή όπως σε άλλες περιπτώσεις (ό.π., 337). Η πρακτική ενταφιασμού σε τύμβους είναι πολύ παλιά. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο προϊστορικός (κατά πάσα πιθανότητα της Τελικής Νεολιθικής) τύμβος στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης ανάμεσα στο Ασκληπιείο και στο Ωδείο του Ηρώδου του Αττικού που ανασκάφηκε στις αρχές του 20^{ου} αι. (Σκιάς 1902) είχε ένα ακανόνιστο επίμηκες σχήμα και οριοθετούνταν από ωμές πλίνθους (Diamant 1974, 305).

Ανάλογοι τύμβοι, από τα κλασικά κυρίως χρόνια και εξής, ομαδοποιούσαν τους παλαιότερους τάφους, προφανώς κατά οικογένειες, ενώ για τους νεότερους τάφους, οι συγγενείς έσκαβαν μέσα στην επίχωση του τύμβου (ό.π., 189). Ενδεχομένως τριγύρω υπήρχε αλσύλλιο και το νεκροταφείο θα ήταν παρόδιο³ (πβ. Καραπαναγιώτου 2008, 240) ή θα αναπτυσσόταν εκατέρωθεν κάποιου δρόμου. Ο δρόμος αυτός θα είχε φορά από ΒΑ όπου, ενδεχομένως, και ίσως σύμφωνα με τον προσανατολισμό των τάφων, θα βρίσκονταν ο οικισμός, μάλλον σε μικρή απόσταση, γύρω στα 500-1000 μ., και θα κατευθυνόταν προς τα ΝΔ όπου το πλησιέστερο σημείο της ακτής.

Ο τύμβος αυτός θα επιστέφονταν ενδεχομένως από μια επιτύμβια στήλη όπως αναφέρεται και για παλαιότερες περιπτώσεις της αρχαϊκής εποχής (Kurtz & Boardman 1971, 105-106, εικ. 18).

Νεκροταφεία τύμβων περιλαμβάνουν οι κηρυγμένοι αρχαιολογικοί χώροι στο Τραγάνι Βαρθολομιού, περίπου 7 χλμ. ΒΔ των Σαβαλίων με μακρά χρήση από τα προϊστορικά έως και την ύστατη αρχαιότητα χρόνια (Χατζή-Σπηλιοπούλου 1989 & Κουμουζέλη 1989) και στις θέσεις Λαβδέικα και Νταλαμαρέικα Σωστίου 3,2 χλμ ΝΔ της Ήλιδας και 9 περίπου χλμ. ΒΑ του νεκροταφείου των Σαβαλίων. Θεωρείται επίσης πολύ πιθανή η ύπαρξη ανάλογου νεκροταφείου στην περιοχή Αγ. Παρασκευή Γαστούνης 3,6 χλμ. ΒΒΔ, όπου σε συνέχεια αυτοψίας κατά το 2006 διαπιστώθηκε η ύπαρξη συστάδων τυμβοειδών εξαρμάτων. Τα δεδομένα από την ανασκαφή τύμβου στο Σώστι φανερώνουν ένα ωοειδές σχήμα μέγιστης διαμέτρου 30 μ. από Α-Δ, ενώ το ύψος δεν υπερέβαινε τα 4,60 μ. (Αραπογιάννη 1998, 328). Η μελέτη της στρωματογραφίας έδειξε ότι ο πυρήνας του τύμβου στο κέντρο του ήταν ένα υπόλευκο συμπαγές χώμα ενώ η κάλυψή του αποτελούνταν ως επί το πλείστον από άμμο (ό.π. 329), αναλογία η οποία παρατηρήθηκε και στα Σαβάλια. Αντίθετα στο Σώστι η

³ Επιμελημένη σαρκοφάγος του 5^{ου} αι. π.Χ. βρέθηκε στο πλάι αρχαίου δρόμου στην Ερέτρια (Καραπασχαλίδου, ό.π.).

επίχωση αυτή του τύμβου δεν περιείχε όστρακα, παρά μόνο προς την περιφέρειά του και σε μικρό βάθος, έως 0,34 μ. από την επιφάνεια, εντοπίστηκαν πυρές με κάποια αγγεία των μέσων περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ. Επίσης εντοπίστηκαν αρκετές εφηλίδες κυρίως σε απόσταση 8 μ. από το κέντρο του τύμβου, επίσης στο δυτικό τμήμα του τύμβου και σε βάθος 0,95 μ. Τέλος στο κέντρο του τύμβου και σε βάθος 1,22 μ. από την επιφάνεια βρέθηκαν λείψανα κιβωτίοσχημου τάφου κατεύθυνσης Β-Ν με ενδείξεις ύπαρξης επίχρυσου ταφικού στεφανιού.

Επίσης στην Βροχίτσα (π. 20 χλμ. ΑΝΑ του νεκροταφείου των Σαβαλίων) στη θέση Ράχη ένας ισοπεδωμένος πλέον τύμβος φαίνεται ότι κάλυπτε ταφικό πίθο με το στόμιο προς Α, ίσως περισσότερους του ενός, τεφροδόχο πήλινη υδρία (Βικάτου 1999, 237, εικ. 18), πυρές (λάκκους ωοειδούς σχήματος σε μέγεθος ανθρώπινου σώματος με υπολείμματα από καμένα οστά και όστρακα αγγείων) και έναν κιβωτίοσχημο τάφο από ορθογώνιες οπτόπλινθους χωρίς κάλυψη, προσανατολισμού Α-Δ (ό.π., 237-239). Τα κτερίσματα των τάφων τοποθετούν το σύνολο γύρω στο 300 π.Χ. Ταφικός πίθος προσανατολισμού Α-Δ αναφέρεται και από τη θέση Ψηλή Ράχη⁴ της Μέλισσας περίπου 20 χλμ. ΒΒΑ των Σαβαλίων ο οποίος είχε επιδιορθωθεί με μολύβδινους συνδέσμους ενώ το στόμιό του έφραζε κυκλικό πώμα με οπή στο κέντρο. Τα κτερίσματα, ανάμεσα στα οποία ένας σκύφος, ένας λύχνος, δίσκος χάλκινου κατόπτρου και ένα χυτροειδές αγγείο τον τοποθετούν στα μέσα του 4^{ου} αι. π.Χ. (ΑΔ 52 [1998] Χρονικά Β1, 229). Αν και στα Σαβάλια όστρακα πίθων έχουν βρεθεί στις συγκεντρώσεις αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, δεν υπάρχουν περαιτέρω ενδείξεις για πιθανοτατές. Επίσης από τα πιο πάνω ευρήματα, μόνο αγγεία πόσης απαντούν στους κλασικούς τάφους, ενώ το φαινόμενο τοποθέτησης μαγειρικών σκευών σε αυτούς είναι μάλλον υστερότερο.

Παρόμοιες συγκεντρώσεις οστράκων με αυτές από τα Σαβάλια διαπιστώθηκαν σε αυτοψία στις παρυφές χώρων λήψης αδρανών στην περιοχή του Ψαριού, περίπου 30 χλμ. ΒΒΑ των Σαβαλίων. Οι θέσεις που εντοπίστηκαν είναι μεσόγειες με ήπιο ανάγλυφο χαμηλών λοφίσκων οι οποίοι χαρακτηρίζονται από αμμώδες έδαφος έντονου κόκκινου χρώματος, πάχους 0,5-3 μ. Στην τοποθεσία 'Λαγκαδιά' ή 'Άγιος Νικόλαος', περίπου 1,5 χλμ. ΝΝΑ του Ψαριού, κοντά στα Κουγέικα βρέθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων όπως χύτρες, λαβές από αμφορείς ή υδρίες του χαρακτηριστικού ηλειακού πηλού των ιστορικών χρόνων. Επίσης στην τοποθεσία 'Ρουπάκι', στα μέσα περίπου του δρόμου Ψάρι-Νησίον εντοπίστηκε πληθώρα κεραμικής ανάλογης με αυτή στην

⁴ Βλ. και ΑΔ 52 [1998] Χρονικά Β1, 239). Τον ίδιο προσανατολισμό παρουσιάζει ευρύστομος ταφικός πίθος γεωμετρικής εποχής από την αγορά της Ήλιδας με το στόμιο προς Δ. Σε γενικές γραμμές είναι ο σπανιότερος προσανατολισμός σε αρχαίους τάφους καθώς απαντάται σε πολύ λίγες περιπτώσεις (π.χ. Προδρόμι Θεσπρωτίας).

προηγούμενη θέση. Είναι στην πλειοψηφία της αρκετά λεπτή, από καθαρό εύθρυπτο ηλειακό ψηλό τροχήλατων αγγείων, όπως κανθαροειδή, χυτροειδή, λεκάνες, αμφορείς, πίθοι και οινοχόες, σε ορισμένα από τα οποία σώζουν ίχνη επιχρίσματος ή γανώματος. Πρόκειται αναμφίβολα για τοπική παραγωγή ύστερων αρχαϊκών ή πρώιμων κλασικών χρόνων. Η περίπτωση αυτή θα μπορούσε να συγκριθεί από την άποψη της κατασκευής των αγγείων όσο και της σύστασης του συνόλου με τα δεδομένα της αρχαϊκής τομής 11 και της κλασικής συστάδας Γ των Σαβαλίων.

Κτερίσματα των τάφων-ταφικές πρακτικές. Τα αγγεία τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα αντιστοιχούν σε σχήματα καθημερινής χρήσης, παρουσιάζουν το ίδιο περίπου ποσοστό με τις λήκυθους οι οποίες προορίζονταν ως επί το πλείστον για ταφική χρήση και αντικατοπτρίζουν περισσότερο τις εσχατολογικές δοξασίες των ανθρώπων για τη μετά θάνατον ζωή.

Τα κτερίσματα που βρέθηκαν στους τάφους ανήκουν προφανώς στις δύο από τις τρεις κατηγορίες κτερισμάτων, δηλ. προσωπικά είδη (π.χ. η περόνη), αντικείμενα για καθημερινή χρήση που έχουν όμως μια πιθανή ταφική σημασία (π.χ. λήκυθοι, κοτύλη), ενώ λείπουν τα αντικείμενα των οποίων αποκλειστικός προορισμός ήταν να τοποθετηθούν στον τάφο (Kurtz & Boardman 1971, 207), χαρακτηριστικό προφανώς περισσότερο εκλεπτυσμένων, πλούσιων και ίσως επιτηδευμένων κοινωνιών.

Βάσει συγκρίσεων και αντίστοιχων χρονικά παραδειγμάτων από τα νεκροταφεία των Λοκρών Επιζεφειρίων (Cerchiaie 1982, 291-292), φαίνεται πολύ πιθανό οι λήκυθοι και η περόνη, όπως και το περιδέραιο να ανήκουν σε γυναικεία ταφή, ενώ τα αγγεία πόσης και οι στλεγγίδες σε ανδρική.

Οι στλεγγίδες συνήθως αφορούν σε ανδρικές αλλά και παιδικές ταφές από την κλασική εποχή και εξής, γεγονός το οποίο χαρακτηρίζει το νεκρό ως αθλητή (Kurtz & Boardman 1971, 208), ενώ παλαιότερα, και ιδιαίτερα πριν την αρχαϊκή εποχή, στις ανδρικές ταφές τοποθετούσαν κυρίως όπλα (Kurtz & Boardman 1971, 207)⁵.

⁵ Η πρακτική αυτή φαίνεται ότι επανέρχεται κατά τον 4^ο αι. π.Χ. όπως δείχνει η περίπτωση από το Προδρόμι Θεσπρωτίας όπου βρέθηκαν εντός κιβωτιόσχημου τάφου θώρακας, κράνη και ξίφος (Χωρέμης 1980, 10-16, εικ. 4-10) μαζί με χάλκινη κάλπη-τεφροδόχο υδρία (ό.π., 7-10, εικ. 2-3) ο λαιμός της οποίας θα στολιζόταν με δύο επιχρυσωμένα στεφάνια από βελανιδιά και μυρτιά (ό.π. 6). Ο τύπος των όπλων δείχνει ότι το νέο αυτό έθιμο σχετίζεται με την παρουσία των Μακεδόνων στη νότια Ελλάδα. Κατάθεση πολεμικού εξοπλισμού παρατηρείται, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, σε τάφο από το ταφικό μνημείο Γ της Πλατιάνας Ηλείας που επίσης μπορεί να χρονολογηθεί στο β' ½ του 4^{ου} αι. π.Χ. Από λίγο μεταγενέστερους τάφους του ταφικού μνημείου Β προέρχονται επιπλέον τεφροδόχα αγγεία, πρακτική η οποία επίσης συνεχίζεται έως και τον 2^ο αι. π.Χ., όπως θα δούμε στην περίπτωση της Ήλιδας, όπου

Από τον ένα κεραμοσκεπή της Γ' συστάδας προέρχεται, εκτός των άλλων και μια λευκή λήκυθος. Πρόκειται για τύπο αγγείου που ακολουθεί την αττική παράδοση και χρονολογείται περίπου κατά το χρονικό διάστημα από το 460-410 π.Χ. αν και δεν αποκλείονται παλαιότερα παραδείγματα, δεδομένου ότι οι πρωιμότερες λευκές αττικές λήκυθοι με ταφική εικονογράφηση χρονολογούνται περίπου στο 470 π.Χ. (Καραπασχαλίδου 1998-2003, 144-145). Πρόκειται για τύπο (pattern lekythoi) με γραμμικά σχέδια και φυτικά κοσμήματα (ανθέμια σε οριζόντια διάταξη, βλαστοί, κλάδοι ή φύλλα κισσού). Προέρχονται από το εργαστήριο του λεγόμενου Ζωγράφου του Beldam. Οι κλάδοι κισσού είναι το πλέον προσφιλές θέμα στις ληκύθους λευκού βάθους του β' 1/2 του 5^{ου} αι. π.Χ. Προς το παρόν είναι ασαφές αν προέρχονται από εργαστήριο της Ήλιδας ή ήταν εισηγμένες αν και γενικότερα επικρατεί η άποψη ότι αποτελούν αττική παραγωγή με μεγάλη εξαγωγή σε ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο. Αγγεία μελανόμορφου ρυθμού παράγονταν μέχρι τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ., από τα εργαστήρια των Ζωγράφων του Διόσφου, της Σαπφούς, του Θησέα και της Αθηνάς (Richter 1986, 58).

Στην ευρύτερη περιοχή της Ήλιδας απαντούν ενίοτε αγγεία αυτού του είδους (ληκύθου). Μέχρι πρότινος τα μοναδικά γνωστά παραδείγματα προέρχονταν από την παράδοση Αγγ. Τσουραπά (1962), τα οποία βρέθηκαν σε αγροτική περιοχή στο χωριό Μαρινάκι (Αγ. Δημήτριος), περίπου 3 χμ. ΒΑ της αρχαίας Ήλιδας (ΑΔ 1961/2, 17, Χρ. 107· Παπουτσάκη-Σερμπέτη 2001). Δεν αποκλείεται να πρόκειται και εκεί για ένα νεκροταφείο κάποιας κώμης της Ήλιδας. Παραδόθηκαν πολλές λήκυθοι (Εικ. 391), που εκτίθενται στο αρχαιολογικό μουσείο της Ήλιδας, εκ των οποίων οι πιο συγγενικές με αυτές από τα Σαβάλια είναι:

- Π1. Μελαμβαφής αττική λήκυθος. Στον ώμο διακόσμηση μελανόμορφου ανθεμίου. Ύψος 0,25 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.
- Π2. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα κάτω από ζώνη μαιάνδρου παράσταση Αθηνάς μπροστά από τέθριππο. Αριστερά Ερμής προπομπός και δεξιά Ηρακλής με δόρυ και τόξο. Ύψος 0,21 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.

πράγματι απαντάται η κατάθεση επίχρυσων στεφανιών, κάτι το οποίο δεν διαπιστώθηκε στην Πλατιάνα, όμως δεν έχει παρατηρηθεί κατάθεση όπλων. Τα μοναδικά σχετικά παραδείγματα από την Ήλιδα είναι ελάχιστα και αν εξαιρεθούν ένα μικρό ξίφος μήκους 0,47 μ. (M2384) και μια παραξιφίδα μήκους 0,35 μ. (M2375) από τους υπομυκηναϊκούς τάφους 4 και 1 (Γιαλούρης 1963, 138, πίν. 115 γ & β), αντίστοιχα του θεάτρου, δεν έχουν εντοπιστεί παρά μόνο δύο, επίσης χάλκινα, αντικείμενα γεωμετρικής εποχής, μια αιχμή λόγχης (M1593) μήκους 0,09 μ. (πρβλ. Felsch - Kienast 1975, 21, εικ. 24) και μια τρίκογχη αιχμή βέλους (M743δ) με τρεις ακμές και κοίλωμα υποδοχής για το ξύλινο στέλεχος (ομηρικός τριγλώχισ οϊστός) μήκους 0,016 μ. (Πάντος 1974 σ. 81, εικ. 12,3, πρβλ. τύπος 3b5 του Snodgrass, σελ. 153, εικ. 10) από τον προσαγωγό διώρυγας, Τομέα Νεκροταφείου, τάφος 110, 11/5/67 και M67/30, 3/5/67 αντίστοιχα.

Π3. Μελαμβαφής λήκυθος. Διακόσμηση με μελανόμορφα ανθέμια και ζώνη μαιάνδρου. Ύψος 0,23 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.

Π4. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα παράσταση ιππέων μεταξύ δύο οπλιτών, κάτω από στικτή ταινία. Στον ώμο σειρά καλύκων. Ύψος 0,16 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.

Εικόνα 391. Αγγεία κλασικών χρόνων από το χωριό Μαρινάκι (Αγ. Δημήτριος), αρχαίας Ήλιδας σύγχρονα με αυτά των Σαβαλίων (Μουσείο Ήλιδας).

Π5. Μελανόμορφη λήκυθος. Αποσπασματική παράσταση του Ηρακλή που καταβάλλει ταύρο. Πάνω από την παράσταση κληματίδα όπου κρέμονται το μιάτιο και τα όπλα του ήρωα. Στον ώμο δύο σειρές ακτινών. Ύψος 0,19 μ. Πρώιμος 5ος αι. (470-460) π.Χ.

Π6. Ερυθρόμορφη λήκυθος. Στο σώμα, κάτω από ζώνη μαιάνδρου, παράσταση καθήμενης γυναικείας μορφής που κρατά κάτοπτρο. Στον ώμο σειρά γραμμιδίων και γλωσσοειδές κόσμημα. Επιγραφή που επαινεί τον "καλό Ευαίωνα". Ύψος 0,2 μ. Α' μισό του 5ου αι. π.Χ.

Π7. Μελανόμορφη λήκυθος. Από τη φθαρμένη διακόσμηση, διακρίνεται όρθια γυναικεία μορφή προς τα δεξιά που κρατά λύρα. Απέναντί της κλισμός κενός. Ύψος 0,225 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.

Π8. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα, κάτω από στικτή ταινία, σκηνή συμποσίου με ζεύγος σε ανάκλιντρο μεταξύ καθήμενων μορφών. Στον ώμο σειρά ανθεμίων. Ύψος 0,235 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.

Π9. Μελανόμορφη λήκυθος. Κάτω από ζώνη μαιάνδρου, παράσταση τεθρίππου και δύο γυναικείων μορφών, η μια από τις οποίες κρατάει λύρα. Πίσω από το τέθριππο, τρίτη γυναικεία μορφή και εμπρός Ερμής προπομπός. Στον ώμο γραμμίδια σε ακτινωτή διάταξη. Ύψος 0,196 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.

- Π10. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα, κάτω από ζώνη μαιάνδρου, παράσταση τεθρίππου με ηνίοχο και πίσω του ανδρική μορφή που κρατάει λύρα. Ύψος 0,237 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.
- Π11. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα, κάτω από στική ζώνη, παράσταση συμποσίου με ανδρική και γυναικεία μορφή σε ανάκλιντρο. Στον ώμο γλωσσοειδές κόσμημα. Ύψος 0,196 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.
- Π12. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα κάτω από στική ταινία παράσταση γυναικείας μορφής που κρατά λύρα, καθήμενης προς τα δεξιά. Μετά από αυτή τρεις γυναικείες μορφές βαδίζουν επίσης προς τα δεξιά. Οι δύο κρατούν άνθος, η τρίτη λύρα. Εμπρός τους ο Ερμής. Ύψος 0,243 μ. Πρώιμος 5ος αι. π.Χ.
- Π13. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα σε υπόλευκο (κιτρινόλευκο) βάθος διακόσμηση διπλής σειράς αντιθετικών φύλλων κισσού μεταξύ ομάδων οριζοντίων παράλληλων γραμμών που τέμνονται από κατακόρυφα γραμμίδια. Στον ώμο ακτινωτό σε διπλή σειρά. Μαίανδρος στο πάνω μέρος του σώματος. Ύψος 0,235 μ. Β' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.
- Π14. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα σε υπόλευκο (κιτρινόλευκο) βάθος, διακόσμηση διπλής σειράς αντιθετικών φύλλων κισσού. Προφανώς, κορινθιακής προέλευσης. Β' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.
- Π15. Μελανόμορφη λήκυθος. Στο σώμα σε υπόλευκο (κιτρινόλευκο) βάθος, διακόσμηση διπλής σειράς αντιθετικών φύλλων κισσού μεταξύ ομάδων οριζοντίων παράλληλων γραμμών που τέμνονται από κατακόρυφα γραμμίδια. Προφανώς κορινθιακής εισαγωγής. Ύψος 0,235 μ. Β' τέταρτο 5ου αι. π.Χ.

Έκτοτε, δύο λήκυθοι, μια ερυθρόμορφη⁶ ανάλογη με την υπ' αρ. Π12784 των Σαβαλίων και μια μελαμβαφή⁷ βρέθηκαν σε ανασκαφή ταφικού πίθου από τη Δ πλευρά της ακρόπολης της Ήλιδας, στη θέση «Αλώνια» Παλαιόπολης (πβ. Βικάτου 2000, 276, εικ. 13). Επίσης πέντε (5) μελανόμορφες λήκυθοι έχουν προέλθει, σε σύνολο 10 αγγείων, από ανασκαφή υστεροαρχαϊκού ταφικού πίθου στο Χάβαρι, περίπου 10 χλμ. βορειοανατολικότερα και πολύ πρόσφατα (15-10-2010) άλλες 3 από ανασκαφή ανάλογου πίθου στο Γεράκι Αμαλιάδας, περίπου 9,5 χλμ. Α. Οι πιο αγαπητές σκηνές σχετίζονται με άλογα και αρματοδρομίες, άθλους Ηρακλέους, διονυσιακά θέματα κ.ά.

⁶ Π3466. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος. Στη μία όψη απεικονίζεται γυναικεία μορφή προς αριστερά. Είναι ντυμένη με ποδήρη χιτώνα και μιάτιο, την κόμη συγκρατεί κεκρύφαλος. Στο δεξί της χέρι κρατά απροσδιόριστο αντικείμενο, προφανώς μαντικό ή παρ. Πίσω της, λωρίδα υφάσματος στερεωμένη στον τοίχο. Στον ώμο πέντε ανθέμια συνδεόμενα μεταξύ τους με ελικοειδείς βλαστούς και αποδοσμένα κατά τη μελανόμορφη τεχνική. Γ' τέτ. 5ου αι. π.Χ.

⁷ Π3464. Αττική μελαμβαφής λήκυθος. Σώμα ολόβαφο, στο πάνω μέρος, ταινία με μαίανδρο, στον ώμο μελανόβαφα ανθέμια. Ύψος 0,26 μ. Γ' τέτ. 5ου αι. π.Χ.

Αν και έχει διαπιστωθεί σε άλλες περιπτώσεις η σύγχρονη ταφή δύο ή πλέον ατόμων εντός σαρκοφάγου, πρακτική η οποία διαφέρει από την επανάχρησή της, όπου συχνά παρατηρούνται πρόχειρα παραμερισμένα οστά και κτερίσματα (Kurtz & Boardman 1971, 194, 196), τα δεδομένα από τα Σαβάλια δεν ενισχύουν την πρώτη υπόθεση.

Εξαιρουμένων των αγγείων, τα μόνα κτερίσματα που θα μπορούσαν να χαρακτηρίσουν τους δύο τουλάχιστον νεκρούς της σαρκοφάγου είναι μια σιδερένια στλεγγίδα που όπως είδαμε θα ανήκε σε νέο αθλητή και τμήμα από επίσης σιδερένια⁸ περόνη η οποία θα στερέωνε τον πέπλο της νεκρής. Αυτό αναμφίβολα σημαίνει ότι τοποθετήθηκε ντυμένη στον τάφο, όπως και στη γεωμετρική εποχή, δεδομένου ότι κατά την πρακτική της κλασικής εποχής, το σώμα τοποθετούνταν γυμνό μέσα σε σάβανο (Kurtz & Boardman 1971, 207). Δεν αποκλείεται, ωστόσο, το ενδεχόμενο, και η στλεγγίδα να ήταν κτέρισμα γυναικείας ταφής και να αποτελεί σύνεργο καλλωπισμού (πβ. Καραπασχαλίδου 1998-2003, 150· Παλαιολόγου 2002-2005, σ. 157, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

Ενίοτε η τοποθέτηση των στλεγγίδων σε τάφους ήταν συμβολική και υποδήλωνε την επιθυμία των συγγενών για την εξύψωση του νεκρού στη σφαίρα του νικητή και του αθλητή (Georgiadou 2005, 107). Το θέμα άλλωστε του αθλητή με τη στλεγγίδα απεικονίζεται σε μαρμαρίνη επιτύμβια στήλη κλασικών χρόνων από τα Φύλλα της Ευβοίας, όπως και της αθηναϊκής στήλης του Ευφήρου του 430 περίπου στο Μουσείο Κεραμεικού (Kurtz & Boardman 1971, 130, πίν. 30). Οι λήκυθοι επίσης που βρέθηκαν σε όλους τους τάφους της συστάδας Γ' είναι το κατεξοχήν κτέρισμα των πρώιμων κλασικών τάφων. Το αγγείο αυτό που περιείχε αρωματισμένο έλαιο μπορεί να σχετίζεται με τη φροντίδα του νεκρού από τους συγγενείς του, να αποτελεί μια ειδικά κατάλληλη προσφορά και να συμβολίζει την ευπρέπεια του τελετουργικού ταφής (Cavanagh & Mee 1998, 119). Από την αρχαϊκή εποχή και εξής φαίνεται ότι συνδέεται περισσότερο με το λάδι που χρησιμοποιούνταν για την παλαιίστρα και τα αγωνίσματα, όπως και με τη χρήση της στλεγγίδας (ό.π.), η οποία διαπιστώθηκε και στην προκειμένη περίπτωση. Είναι πολύ πιθανόν ότι η δεύτερη χάλκινη στλεγγίδα που βρέθηκε εκτός της σαρκοφάγου να προέρχεται από τον καθαρισμό του τάφου και τον παραμερισμό των οστών του πρώτου νεκρού προκειμένου να θαφτεί ο επόμενος, προφανώς, η νεκρή. Η πράξη αυτή ίσως επιβεβαιώνει την άποψη ότι γενικότερα στους αρχαίους Έλληνες δεν υπήρχε ισχυρή πεποίθηση για μετενσάρκωση (πρβλ. Kurtz & Boardman 1971, 331). Η εύρεσή της μάλλον δεν θα μπορούσε να συνδεθεί με την υπόθεση ότι το νεκρόδειπνο έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια μιας δεύτερης ταφής του ίδιου νεκρού, δηλαδή της

⁸ Για την ακρίβεια, σιδηροχαλκή, δεδομένου ότι σώζεται μικρό τμήμα από την χάλκινη κεφαλή της ή το σφαιρίδιο κάτω από αυτήν.

εκταφής, έκθεσης και επαναταφής των οστών όπως έχει παρατηρηθεί σε άλλες περιπτώσεις (Cavanagh & Mee 1998, 116). Όπως διαπιστώσαμε και πιο πάνω, τα κτερίσματα που βρέθηκαν στη σαρκοφάγο ανήκουν στον τελευταίο νεκρό, ο οποίος τοποθετήθηκε αφού παραμερίστηκαν τα λείψανα του προηγούμενου και πετάχτηκαν έξω ως άχρηστα πλέον, τα κτερίσματά του. Έτσι η χάλκινη στλεγγίδα που ανήκει στον προηγούμενο νεκρό, βρέθηκε ανάμεσα σε όστρακα και υπολείμματα του νεκρόδειπνου. Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι σε μερικές συγκεντρώσεις διαπιστώθηκαν και όστρακα από τις σπασμένες ληκύθους των προηγούμενων ταφών, καθώς η λήκυθος είναι το κατεξοχήν κτέρισμα των πρώιμων κλασικών τάφων. Δεν αποκλείεται η παρατηρούμενη ανακομιδή των οστών του νεκρού στο Δ. άκρο της σαρκοφάγου να οφείλεται σε μια δεύτερη ταφή, και επ' ευκαιρία να έλαβε χώρα ένα είδος μνημόσυνου του νεκρού, το οποίο παρουσιάζει το πλεονέκτημα ότι επιτρέπει τον καλύτερο σχεδιασμό της περαιτέρω τελετής απόδοσης των νενομισμένων τιμών στο νεκρό, στην προκειμένη περίπτωση την τέλεση του νεκρόδειπνου. Το γεγονός ότι τα οστά βρέθηκαν παραμερισμένα εντός του τάφου ίσως να οφείλεται σε αυτήν την πρακτική που στην περίπτωση αυτή θα αποτελούσε ένδειξη σεβασμού προς το νεκρό. Εθνογραφικά παραδείγματα δείχνουν ότι τέτοια μνημόσυνα είναι δαπανηρές τελετές λόγω του αριθμού των συμμετεχόντων και για το λόγο αυτό δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένες (ό.π. 1998, 124).

Χαρακτηριστικές ίσως ενδείξεις της αρχαϊζουσας νοοτροπίας και ενδεχομένως, της ιδιαιτερότητας της τοπικής αρχαίας κοινωνίας των Σαβαλίων με μια μάλλον κλειστή και οικογενειακή οικονομία αποτελεί η χρήση χειροποίητων αγγείων, παράλληλα με τα επίσημα τροχήλατα, σε όλες τις φάσεις κατοίκησης του χώρου όπως επίσης και το γεγονός ότι σημαντικό τμήμα της διατροφής στηριζόταν, σύμφωνα με τις ενδείξεις των νεκροδείπνων, στην περισυλλογή σαλιγκαριών. Αυτό αποτελεί χαρακτηριστικό της πολύ παλιότερης μεσολιθικής (8 500/8000 – 6 800 π.Χ.) οικονομίας⁹. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια η χρήση των οστρέων, *sensu lato*, σχετίζεται με τελετουργίες και έθιμα ταφής ήδη από αυτό το απώτατο παρελθόν.

Σχετική επίσης ένδειξη της ιδιαιτερότητας αυτής της κοινωνίας των Σαβαλίων αποτελεί η χρήση της περόνης, κτέρισμα ως επί το πλείστον

⁹ Αφθονία σαλιγκαριών και θαλάσσιων οστρέων αλλά σπανιότητα οστών ζώων συνθέτουν το χαρακτηριστικό μοντέλο μεσολιθικής κατοίκησης όπως είναι γνωστό από τη θέση Μαρουλάς Λουτρών Κύθνου του τέλους της 9ης-αρχών 8ης χιλιετίας π.Χ. και από το σύγχρονό της σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα Αλοννήσου (Σάμψων 2002, 237). Στο Σίδαρι της Κέρκυρας, στο στρώμα D, εντοπίστηκε τεράστιος μεσολιθικός οστρεοσωρός, διαστάσεων 60μ x 0,90 μ στο κέντρο του (Sordinas 1969, 401).

τάφων των πρώιμων ιστορικών χρόνων¹⁰ αλλά και η χρήση της σαρκοφάγου η οποία απαντάται στην Πελοπόννησο και συγκεκριμένα στην περιοχή της Κορίνθου ήδη κατά τη Γεωμετρική περίοδο (Kurtz & Boardman 1971, 180)¹¹.

Σιδερένια επίσης περόνη (M1853) όπως και ένα σιδερένιο καρφί (M1854) αναφέρεται ως μοναδικό κτέρισμα κιβωτιόσχημου τάφου 1,75*0,75 μ. και προσανατολισμού B-N, επιμελημένης κατασκευής από κογχυλιάτη λίθο με κάλυμμα από ορθογώνιες λιθόπλακες στη θέση Αρνοκατάραχο Μπαμπών Μακρισίων, περίπου 35 χλμ. ΝΑ των Σαβαλίων. Ανήκει μάλλον σε νεκροταφείο με τουλάχιστον άλλους δύο ανάλογους τάφους (Αραπογιάννη 1997, 251). Ο τάφος αυτός, συγκρινόμενος με τα ανασκαφικά δεδομένα των Σαβαλίων, θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο α' ½ του 5^{ου} αι. π.Χ.

Στην Κόρινθο επίσης απαντάται ταφή σε σαρκοφάγο της πρώιμης κλασικής περιόδου, δηλ. σύγχρονη με αυτή των Σαβαλίων (ό.π., 190) και γενικότερα απαντώνται συχνότερα στην περιοχή αυτή (ό.π., 192). Στα Μέγαρα άλλωστε έχει ανασκαφεί ταφικός περίβολος με κιβωτιόσχημο, κεραμοσκεπή και τρεις σαρκοφάγους από κογχυλιάτη που χρονολογούνται επίσης στον 5^ο αι. π.Χ. (Ζορίδης 1980, 48). Πώρινη σαρκοφάγος μαζί με κεραμοσκεπείς και άλλους τάφους που χρονολογούνται από τον 5^ο-1^ο αι. π.Χ. βρέθηκε στο χώρο πίσω από το ελληνιστικό Ηρώο της Κερύνειας Αιγιαλείας Αχαΐας που ανέσκαψε κατά τα έτη 1974-5 η Ιφ. Δεκουλάκου (Βόρδος - Κόλια 2008, σ. 49).

Ανάλογη είναι η περίπτωση ταφικού μνημείου Α που ανασκάφηκε από τον υπογράφωντα κατά τα έτη 1999 και 2001 στη θέση «Πετροπήγαδα» Μακίστου (πρώην Μπαράκου) που βρίσκεται 2 περίπου χλμ. ΝΔ του «Κάστρου» δηλ. της οχυρωμένης αρχαίας πόλης της Πλατιάνας¹² (Ματζάνας 1997, 262) στα Ν. πρηνή ασβεστολιθικού λόφου του όρους

¹⁰ Περόνες με σιδερένιο στέλεχος και χάλκινη κεφαλή ή σφαιρίδιο συγκαταλέγονται ανάμεσα στα Πρωτογεωμετρικά ευρήματα του νεκροταφείου τύμβων της Βεργίνας (Συριόπουλος 1984, 733) και σε νεκροταφεία της ίδιας εποχής από την Αθήνα (ό.π., 742, 744), τις Μυκήνες (ό.π., 744), το Άργος (ό.π., 745), την Τίρυνθα (ό.π., 746), την Ασίνη (ό.π.), την Κω (ό.π., 750) και τη Φοινικιά Κρήτης (ό.π., 752, με χαλκό δίσκο).

¹¹ Από γεωμετρικό νεκροταφείο στην αρχαία Κόρινθο το οποίο σύμφωνα με φωτογραφία αγγείου (πβ. Ασλαματζίδου-Κασίμη 2003, 135) μπορεί να χρονολογηθεί τουλάχιστον στην πρώιμη Γεωμετρική ΙΙ (875-850) αναφέρονται κιβωτιόσχημοι τάφοι, εκ των οποίων ο ένας, τουλάχιστον βάσει φωτογραφίας (ό.π.), είναι σαρκοφάγος. Άλλα στοιχεία τα οποία παρουσιάζουν και τα Σαβάλια που είναι μεταγενέστερα είναι ότι στο νεκροταφείο αυτοί οι τάφοι δεν έχουν κοινό προσανατολισμό (ό.π., 133), βρέθηκαν αγγεία εκτός τάφων (ό.π., 133-134) και ότι ανάμεσα στα κτερίσματα απαριθμούνται και περόνες (ό.π., 134).

¹² Ταυτίζεται με την αρχαία πόλη Υπάνεια ή Υπανία (Pritchett 1989, 46-78) ενώ παλιότερα στη θέση αυτή τοποθετούνταν η Τυπάνεια ή Τυπαναί (Meyer 1957, 37) ή το Αίπυ. Σύμφωνα με τον Pritchett η Τυπαναί θα πρέπει να αναζητηθούν στο σημερινό Βρεστό και το Αίπυ στην Τρυπητή (ό.π.).

Λαπίθας και περίπου 50 χλμ. ΝΑ των Σαβαλίων. Η ανασκαφή είχε σαν αποτέλεσμα να εντοπιστεί μικρό τμήμα από το κάτω μέρος μνημειακής κατασκευής προσανατολισμού ΒΑ-ΝΔ. Στην πάνω όψη των δόμων του τοιχοβάτη διακρίνει κανείς, εκτός από τις λαξεύσεις των πελεκίνων συνδέσμων οι οποίοι δεν σώζονται, και τα μοχλοβόθρια για την οριστική τοποθέτηση των ορθοστατών. Αυτοί έχουν μήκος περίπου 1 μέτρο και είναι κατασκευασμένοι από ντόπιο τεφρό ασβεστόλιθο εξαιρετικά επιμελημένης λάξευσης. Η ορατή τους όψη φέρει περιτένεια, ενώ στις πλευρές επαφής μεταξύ τους υπάρχει διακριτική πλατιά αναθύρωση κατασκευασμένη με κρούση. Τα κινητά ευρήματα κατά την πρώτη φάση υπήρξαν λιγοστά. Πρόκειται για όστρακα αγγείων (ΒΕ 913) και βάση από δακρυδόχη ελληνιστικών χρόνων (Π 9007) που βρέθηκαν στο ύψος του κυματίου του άνω μέρους του τοιχοβάτη, χάλκινο νόμισμα ηλειακής κοπής του 271-191 π.Χ. (Ν 1075) και λύχνος (Π 9015)¹³.

¹³ Από την ίδια θέση προέρχεται θραύσμα από επιτύμβια στήλη (πβ. Βικάτου 1999, 244). Χαρακτηριστικό των στηλών της Πλατιάνας είναι το ιωνικό ανακλιντροειδές (sofa-capital), το οποίο άλλωστε αφορά και σε πολλές ηλειακές επιτύμβιες στήλες που χρονολογούνται από τον 3^ο-2^ο αι. π.Χ. (Papapostolou 1993, 56). Πολλές και χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις από την Ήλιδα. Σημαντικό παράδειγμα είναι η αετωματική επιτύμβια στήλη από ασβεστόλιθο της Νικοστράτας (Λ87) από την Δάφνη (Ντάμιζα) περ. 5 χλμ. ΝΑ της Ήλιδας. Το σωζόμενο ύψος της είναι 1 μ. Λείπει η βάση της και φέρει εκτεταμένες αποκρούσεις στο πάνω μέρος. Εντός πλαισίου που ορίζεται από παραστάδες θα υπήρχε αρχικά ζωγραφική παράσταση. Πιο πάνω ανάγλυφοι ρόδακες, ενώ η επιγραφή με το όνομα της νεκρής "ΝΙΚΟΣΤΡΑΤΑ:ΧΑΙΡΕ", εξαιρείται με έγγλυφη δέλτο (tabula ansata). Ιωνικό "ανακλιντροειδές" επίκρανο με αντίνωτες βλαστόσπειρες που φύονται από γωνιακά ακανθόφυλλα. Στα πλάγια διατηρούνται ίχνη από την καμπύλη κατατομή της έλικας. Η επίστεψη αποτελείται από αέτωμα που φέρει οριζόντιο και λοξά (τώρα αποκρουσμένα) κυματοφόρα γείσα και ορίζεται κάτω από ζώνη γεισιπόδων. Χρονολογείται στον 2^ο αι. π.Χ. Η ΑΕ. Λ2068 εξαιρετικής τέχνης επιτύμβια αετωματική στήλη ύψους 1,35 μ. με ανάγλυφη διακόσμηση προέρχεται από τη Δαφνιώτισσα (Μουζίκια) περ. 10 χλμ. ΝΑ της Ήλιδας. Στο αέτωμα, ελλίπες κατά το κεντρικό ακρωτήριο, έλικες εκατέρωθεν ανθεμίου και στη συνέχεια σε επάλληλες σειρές, ζώνη τριγλύφων και μετοπών αντί για γεισιπόδες, κυμάτιο, πλαίσιο σε μορφή ιωνικού ανακλιντροειδούς επικράνου με διακόσμηση ανάλογη με του αετώματος και με ελικοτά προεξέχοντα της στήλης άκρα. Στη βάση του αντιθετικός σπειρομαϊάνδρος. Κάτω από αυτό υπάρχει ένα μοναδικό διακοσμητικό στοιχείο, ζωφόρος που αποτελείται από βούκρανα από τα κέρατα των οποίων κρέμονται ταινίες και τα οποία εναλλάσσονται με ρόδακες. Το πεδίο στο μέσον του ύψους του βαθύνεται σχηματίζοντας ορθογώνιο χώρο. Οι οπές θα χρησίμευαν για την ένθεση ροδάκων ή για τη στερέωση κάποιου πίνακα (ό.π. 58, πίν. VIII-IXa). Φέρει επιγραφή νεότερων χρόνων. Η ΑΕ Λ2619, επίσης από ψαμμίτη, είναι το ανώτερο τμήμα (0,43 μ.) της επιτάφιας αετωματικής στήλης της Ακτής η οποία προέρχεται από τα Καλύβια και κατά πάσα πιθανότητα από το κοντινό Δ. Νεκροταφείο της Ήλιδας. Κάτω από την αετωματική επίστεψη ανάγλυφη διακόσμηση σε επάλληλες ζώνες που συνεχίζεται και στις στενές πλευρές της στήλης: κυμάτιο, γεισιπόδες και βούκρανα που εναλλάσσονται με ομφαλωτές φιάλες σε πλαίσιο στο εσωτερικό του ιωνικού ανακλιντροειδούς. Αμέσως μετά ταινία και μεταγενέστερο, του 2^{ου} αι. μ.Χ. επιτύμβιο επίγραμμα το οποίο αποκαλύπτει μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα περίπτωση

Εικόνα 392. Πλατιάνα ταφικό μνημείο Α: κρημνισθείσα πρόσοψη.

Εικόνα 393. Το ταφικό μνημείο Α της Πλατιάνας από ΒΑ.

ηρωοποίησης της νεκρής (ό.π., 57-58, IXb) χαραγμένο σε τρεις στίχους: ΤΥΜΒΟΣ Ο ΜΥΡΙΟΚΛΑΥΣΤΟΣ ΟΔ/ΟΙΠΟΡΕ ΑΚΤΗΣ ΕΣΤΙ ΗΣ Ο ΤΡΟΠ/[ΟΣ ΒΙΟ]Υ (ή ναού) ΑΕΙΟΣ ΟΥΧΙ ΤΑΦΟΥ. Οι επιφάνειες της στήλης πλην της οπίσθιας είναι επιμελώς επεξεργασμένες. Χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική εποχή. Λ4102: Επιτύμβια στήλη με ιωνικού τύπου επίστεψη σωζόμενου ύψους 0,46 μ.: ανακλιντροειδές κάτω από οδοντωτό γείσο και αέτωμα. Χαμηλότερα δύο ρόδακες σε χαμηλό ανάγλυφο. Ελληνιστικής εποχής. Από την αγορά της Ήλιδας.

Από τη ναόσχημη πρόσοψη πλάτους 5,9 μ. και βάθους 1,1 μ., πειόσχημης κάτοψης, με πολύ κοντές εγκάρσιες κεραίες σε σχέση με το οριζόντιο τμήμα σε σχήμα υποδοχής ή ορθογώνιας εξέδρας, και πιθανώς αετωματικής απόληξης, σώζεται κατά χώραν το κατώτερο τμήμα, δηλ. η κρηπίδα, αποτελούμενη από δύο επάλληλες στρώσεις, τον πρώτο αναβαθμό που επέχει και θέση ευθυντηρίας και τον τοιχοβάτη, επί του οποίου σώζεται κατά χώραν ένας ορθοστάτης. Η πρόσοψη του μνημείου ήταν στραμμένη προς Α. Η ανωδομή είχε πέσει άτακτα μπροστά από το κτίριο (ΕΙΚ. 392), προφανώς κατόπιν σεισμού ή ολίσθησης εδάφους, δεδομένου ότι έχει κτιστεί σε κατηφορικό πρανές. Πάνω από τους ορθοστάτες, θα υπήρχαν άλλες δύο τουλάχιστον σειρές ορθογώνιων μικρότερων κυβόλιθων, ενώ το σύνολο στεφόταν από προεξέχον οριζόντιο ιωνικό γείσο. Η εξωτερική ορατή όψη των δόμων φέρει επιμελημένη περιτένεια, ενώ το πίσω μέρος είναι πολύ αδρά επεξεργασμένο, προφανώς με τυπίδα. Το πάνω μέρος του τοιχοβάτη φέρει κυμάτιο που συμπληρώνεται από λεπτή γλυφή του κάτω μέρους των ορθοστατών. Η ανώτατη σειρά, πιο λεπτή από τις άλλες, προεξείχε του υπόλοιπου μνημείου και έφερε γείσο με γλυφές ανάλογες με αυτές του τοιχοβάτη. Διαφέρει επίσης από τις υπόλοιπες και ως προς το είδος του λίθου που χρησιμοποιήθηκε, δηλ. λεπτόκοκκος λευκός ασβεστόλιθος σε αντίθεση με τον γκριζωπό αδρόκοκκο των υπολοίπων. Από λευκό ασβεστόλιθο είναι και ορισμένες ακατέργαστες ή ημικατεργασμένες πλάκες, οι οποίες προφανώς κάλυπταν το τύμπανο της αετωματικής επίστεψης, όπως και μια επιτύμβια στήλη με τη βάση της. Το ύψος του μνημείου δεν θα υπερέβαινε κατά πολύ τα 2,5 μ.

Ο τύπος του μνημείου με την πειόσχημη κάτοψη θυμίζει έντονα τον τάφο Ε (του Ευπατά) της Αλίφειρας (Ορλάνδος 1967-68, 232-8), ωστόσο οι διαστάσεις του και το ύψος των ορθοστατών του προσιδιάζει στον τύπο των ταφικών μνημείων Α-Γ με αέτωμα (ό.π., 203-231)¹⁴ αποτελώντας έτσι ένα μικτό τύπο μνημείου με ιδιαίτερη έμφαση στην αετωματική πρόσοψη, η οποία διέθετε και οριζόντιο γείσο κάτι που λείπει από τα πιο πάνω ταφικά μνημεία της Αλίφειρας, τουλάχιστον το Α. Αν και διατηρείται σχεδόν το σύνολο των κυβόλιθων, ωστόσο, σύμφωνα με μαρτυρίες ντόπιων, από το συγκεκριμένο μνημείο είχαν αφαιρεθεί κατά την δεκαετία 1930-40 κάποιοι κυβόλιθοι για την κατασκευή λιθαριών μύλων. Ένας μάλιστα από τους ορθοστάτες με έντονα ίχνη αποκρούσεων, εγκαταλείφθηκε την τελευταία στιγμή, όταν η ποιότητά του για τον συγκεκριμένο σκοπό κρίθηκε ακατάλληλη. Πίσω από αυτήν την επιμελημένη πρόσοψη φαίνεται ότι παρεμβαλλόταν πλακόστρωτο και σε

¹⁴ Ταφικοί περίβολοι που έχουν αποκαλυφθεί στο Μάζι Σκιλλουντίας συγκρίνονται με το μνημείο Ε της Αλίφειρας (Παρλαμά 1972, 211) με τη διαφορά ότι τα σκέλη του Π είναι ανάποδα, δηλ. προς το πίσω μέρος του μνημείου όπου και οι τάφοι.

απόσταση 2-3 μ. υπήρχαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι με μήκος από 1,90 έως 2,05 μ. και πλάτος 0,6-0,9 μ. (Εικ. 393). Η κατασκευή τους ήταν σαφώς πρόχειρη: οι πλευρές τους χτισμένες με ακατέργαστες ή ημικατεργασμένες πέτρες τοπικού σχιστώδη ασβεστόλιθου, μικρούς ορθογώνιους δόμους, σπασμένες επιτύμβιες στήλες και άφθονο εν γένει υλικό σε δεύτερη χρήση. Πρόκειται ουσιαστικά για λακκοειδείς τάφους με ασυνεχή και ακανόνιστη επένδυση των πλευρών και αυτό μόνο όπου κρινόταν αναγκαίο για τη συγκράτηση των πλευρών του ορύγματος. Μια επιτύμβια στήλη με σπασμένη την αετωματική της απόληξη είχε χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήρια στον μεσαίο τάφο. Οι καλυπτήριες ήταν κατά κανόνα από παχιές φυσικές πλάκες ντόπιου ασβεστόλιθου. Συγκεκριμένα, ο νοτιότερος τάφος 1, διαστάσεων 1,90 μ * 0,80 μ., βρέθηκε σε βάθος 0,5 μ από την επιφάνεια του εδάφους. Καλυπτόταν από 4 πλάκες εκ των οποίων η μια ήταν επιτύμβια στήλη σε δεύτερη χρήση. Η ΒΒΑ μακρά πλευρά του τάφου ήταν κατασκευασμένη με επιμελή τοιχοδομία από λιθόπλακες, όπως και η Δ στενή πλευρά, ενώ αντίθετα η ΝΝΔ ήταν σκαμμένη στο μαλακό οφιόλιθο και χωρίς επένδυση, όπως και η Α. Περιείχε μόνο έναν νεκρό τοποθετημένο εκτάδην. Το κρανίο βρισκόταν στην ΑΝΑ στενή πλευρά, επομένως ο νεκρός ήταν στραμμένος προς Δ. Μοναδικό κτέρισμα, ένα πήλινο λυχνάρι (Π9016) τοποθετημένο στην αριστερή πλευρά του κρανίου. Ο μεσαίος τάφος 2 περιείχε περισσότερους νεκρούς, εκ των οποίων ο υστερότερος είχε ταφεί με τον ίδιο τρόπο και προσανατολισμό. Στην περιοχή των κάτω άκρων είχαν εναποτεθεί τρεις δακρυδόχες (βαλσαμάρια) εκ των οποίων η μια με στέλεχος και δακτυλιόσχημη βάση, ενώ οι άλλες φιαλόσχημες και με επίπεδη βάση (Π9008, Π9009 & Π9011). Στην ΑΝΑ στενή υπήρχε ανακομιδή 2 ή περισσότερων νεκρών. Υπήρχε πλήθος κτερισμάτων ανακατεμένων με οστά. Τα κτερίσματα αυτά ήταν 3 πήλινα λυχνάρια (Π9014, Π9016, Π9017), unguentarium (Π9013), γυάλινο αλάβαστρο (Δ955), σιδερένιο μαχαίρι (Μ2401), δύο σιδερένιες (Μ2410 & Μ2402) και μια χάλκινη στλεγγίδα (Μ2393), πήλινος μαστός-θήλαστρο (Π 9019), συμπαγές χρυσό δακτυλίδι ελλιπές ως προς τον δακτυλιόλιθο του 2^{ου} αι. π.Χ. (πβ. Τσιγαρίδα 1997, 145, αρ. 142, ΜΘ5439) και ζεύγος, επίσης χρυσών, ενωτίων με διάτρητο γαλαζοπράσινο ημιπολύτιμο λίθο, ίσως χρυσοπράσινο ή σμαραγδόριζα (Δ958), χάλκινο κάτοπτρο (Μ2391). Από τον ίδιο τάφο προήλθαν και πλήθος σιδερένιων καρφιών τα οποία ανήκαν ίσως σε κάποιο ξύλινο κιβώτιο, ίσως λάρνακα, αν συνδυαστεί με το γεγονός ότι βρέθηκαν και καμένα οστά. Πολλά από τα καρφιά αυτά βρέθηκαν, όπως και το δακτυλίδι, εκτός τάφου, στην υπερκείμενη επίχωση, γεγονός το οποίο μαρτυρεί ενδεχομένως κάποια σύληση ήδη από την αρχαιότητα. Ο 3^{ος} τάφος βρισκόταν σε απόσταση 1 μ. βορείως του προηγούμενου με τον οποίο παρουσίαζε τα ίδια χαρακτηριστικά ως προς τον τρόπο ταφής και παρεμφερή συγκέντρωση κτερισμάτων.

Συγκεκριμένα απέδωσε ένα γυάλινο βαλσαμάριο (Δ956) χάλκινο νόμισμα (N1076) και ένα χάλκινο στρογγυλό αντικείμενο, προφανώς είδος πόρπης ή κοσμήματος που θα προσαρτούνταν στα ενδύματα (M2399) μια χάλκινη στλεγγίδα (M 2394), ένα σιδερένιο καρφί (M2412) και μια πήλινη δακρυδόχη (Π9012). Στη ΑΝΑ στενή πλευρά του τάφου υπήρχε και εδώ ανακομιδή με δύο κρανία και σιδερένια στλεγγίδα (M 2394).

Η τυπολογία των κτερισμάτων κυρίως του 2^{ου} τάφου, των ραδινών φιαλόσχημων βαλσαμαρίων (πβ. Δρούγου 1991, 164), του γυάλινου αλάβαστρου και των τροχήλατων λύχνων παραπέμπουν στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ.¹⁵

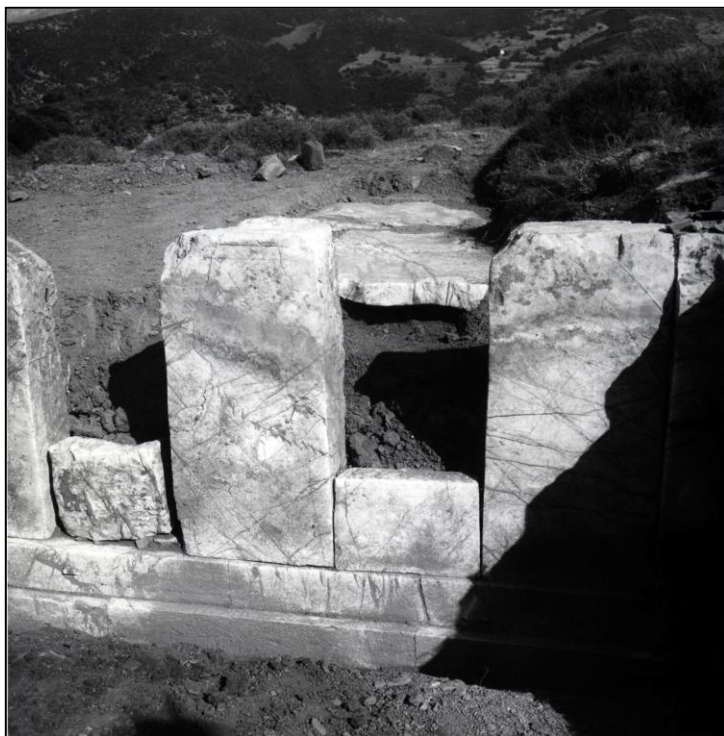
Αρχαίο νεκροταφείο υπάρχει πιθανώς στα πρανή του ίδιου λόφου, 1,5 περίπου χλμ. ΝΔ, ανάμεσα στην Πετροπηγάδα και στη θέση

¹⁵ Έκτοτε στην ίδια θέση ερευνήθηκαν δύο ακόμη ταφικά μνημεία με τα ίδια χαρακτηριστικά. Το ένα από αυτά (B) που ερευνήθηκε κατά το έτος 2002 από την Ζ. Λεβεντούρη, εντοπίστηκε περίπου 20 μ. ΒΑ του προηγούμενου. Στο μνημείο αυτό ο πρώτος δόμος της κρηπίδας φέρει τετράγωνους τεκτονικούς αγκώνες. Η προς τα ΝΑ πρόσοψη έχει μήκος μεγαλύτερο από το προηγούμενο (7,80 μ.) και ακόμη μικρότερο πλάτος (1 μ.). Και εδώ υπήρχαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι. Ο μικρών διαστάσεων (π. 0,5*0,3 μ.) νοτιοδυτικότερος τάφος B1 ήταν ουσιαστικά ένα όρυγμα βάθους περίπου 1 μ. που περιείχε μια τεφροδόχο υδρία (Π9194) στο εσωτερικό της οποίας εκτός από τα καμένα οστά υπήρχε ένας μελαμβαφής αμφορίσκος (Π 9195) και ένα βαλσαμάριο (Π9193). Επίσης τμήμα τεφροδόχου αγγείου και δυο λυχνάρια (Π 9191 & Π9192) βρέθηκε μεταξύ των τάφων 2 και 3. Ο 2^{ος} κιβωτιόσχημος τάφος, διαστάσεων περίπου 2,05 * 0,80 * 1,35 μ. παρουσίαζε γενικά αμελή κατασκευή. Από το διαταραγμένο εσωτερικό του προήλθαν τρία βαλσαμάρια (Π 9188- Π9190), σιδερένια στλεγγίδα (M 2449) και καρφιά (M 2451), χάλκινος δίσκος κατόπτρου (M 2442) και χάλκινη περόνη (M 2444). Ο 3^{ος} και βορειοανατολικότερος τάφος, διαστάσεων περίπου 2,10*1*βαθ: 1,10 μ. βρέθηκε σε απόσταση περίπου 0,9 μ. από τον προηγούμενο, παρουσίαζε επιμελημένη κατασκευή και με εσωτερική επένδυση από επεξεργασμένους τοπικούς ασβεστόλιθους. Το εσωτερικό περιείχε λίγα χώματα και δύο νεκρούς εκ των οποίων ο ένας ήταν στραμμένος προς τα ΒΔ και ο άλλος προς την αντίθετη κατεύθυνση. Δίπλα στο κρανίο της ΝΑ στενής πλευράς είχε αποτεθεί τεφροδόχος υδρία (Π9187). Τα υπόλοιπα κτερίσματα αποτελούνται από 4 δακρυδόχους (Π9175-Π9178), 3 λυχνάρια (Π9179- Π9181), μια οينوχόη (Π9185), ένα φιαλίδιο (Π 9183), μια πρόχου (Π9182), ένα πώμα πυξίδας (Π9186), μια γυάλινη χάνδρα (Δ998), ένα χάλκινο κάτοπτρο (M 2441), 2 νομίσματα, ένα χάλκινο και ένα ασημένιο (N1081 και N1082) όπως και 2 χάλκινα άγκιστρα (M2443 α,β). Και εδώ όπως στο προηγούμενο ταφικό μνημείο (τάφος Α2) βρέθηκε πλήθος χάλκινων καρφιών και ελασμάτων τα οποία ανήκαν ίσως σε κάποιο ξύλινο κιβώτιο. Το ταφικό μνημείο Β της Πλατιάνας είναι προφανώς παλαιότερο από το Α και θα μπορούσε βάσει των ευρημάτων αλλά και από τους ορθογώνιους τεκτονικούς του αγκώνες να χρονολογηθεί τουλάχιστον στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Τέλος ένα τρίτο ταφικό μνημείο (Γ) το οποίο θα μπορούσε να χρονολογηθεί ήδη από τον 4^ο αι. π.Χ. ανασκάφηκε στην ίδια θέση κατά τα έτη 2008-2009 από τον Π. Μουτζουρίδη και απέδωσε μεταξύ άλλων μια ταφική προτομή γυναικείας μορφής, η μαρμαρίνη κεφαλή της οποίας ήταν τοποθετημένη σε παλαιότερο μπούστο από πωρόλιθο επιτύμβιες στήλες (βλ. Χατζή-Σπηλιοπούλου 2011, 22, εικ. 18-19) από τοπικό λεπτόκοκκο ασβεστόλιθο, ενώ από τα κτερίσματα ξεχωρίζει μια εξαιρετικής διατήρησης επιβλητική σιδερένια αιχμή δόρατος μήκους περ. 0,42 μ.

«Μυγδαλιές», όπου, πλησίον πηγής και Α του ξωκλησιού των Αγίων Αποστόλων Μακίστου, υφίστανται υπολείμματα κτιριακών εγκαταστάσεων, μάλλον ρωμαϊκών λουτρών¹⁶ (πβ. Αραπογιάννη 1999, Μάκιστος, ΑΔ 54 Β1, 234).

Συγκρινόμενα τα πιο πάνω δεδομένα με την περίπτωση των Σαβαλίων, διαπιστώνουμε διαφορές που οφείλονται τόσο στην γεωγραφική, όσο και στην χρονική απόσταση μεταξύ των δύο συνόλων. Στη θέση του παλιότερου απλού τύμβου στην περίπτωση των Σαβαλίων βρίσκεται ένα επιμελημένο ταφικό μνημείο. Ο προσανατολισμός των νεκρών της σαρκοφάγου των Σαβαλίων είναι αντίθετος με αυτόν των θηκών της Πλατιάνας, αλλά όπως και στην περίπτωση της σαρκοφάγου των Σαβαλίων παρατηρούνται ανακομιδές στο Α άκρο. Ο προσανατολισμός των τάφων της Πλατιάνας συμφωνεί με αυτόν των νεότερων τάφων στο Σταφιδόκαμπο περίπου 11 χλμ. ΒΒΑ του νεκροταφείου των Σαβαλίων, δύο κεραμοσκεπών και ενός κιβωτιόσχημου του (4^{ος} αι. π.Χ.), όπου ο νεκρός ήταν τοποθετημένος με το κεφάλι προς Α (Αραπογιάννη 1999, 195) κάτι που επίσης ισχύει για δύο περιπτώσεις από το νεκροταφείο του 4^{ου} αι. π.Χ. στο Μάζι της Ολυμπίας (Παρλαμά 1972, 210) περίπου 43 χλμ. ΝΑ των Σαβαλίων. Επίσης και στις δύο περιπτώσεις, των Σαβαλίων και της Πλατιάνας, υπάρχουν σιδερένιες και χάλκινες στλεγγίδες, ενώ επίσης αναφέρονται σιδερένιες στλεγγίδες από το Σταφιδόκαμπο (Αραπογιάννη 1999, 204, εικ. 92) και από το Μάζι (Παρλαμά 1972, 221, εικ. 23 & 222, εικ. 25) από ταφές του 4^{ου} αι. π.Χ. Η σύνθεση ωστόσο των ευρημάτων αντανακλά την εποχή κατάθεσής τους, μυροδοχεία αντί ληκύθων στην Πλατιάνα, απουσία λύχνων, κατόπτρων και χρυσών κοσμημάτων στα Σαβάλια, απουσία ενδείξεων τέλεσης νεκροδείπνων στην Πλατιάνα, όπου, παρατηρήθηκαν και περιπτώσεις καύσεων.

¹⁶ Κατόπιν της από 7-10-1999 αυτοψίας που διενεργήθηκε από τον υπογράφοντα κατά τη διάρκεια της οποίας περισυνελλέγη πλήρης τριγωνική επίπεδη αγνύθα με οπές ανάρτησης στη κάθε γωνία, ανάλογη με αυτή από τις Ν παρυφές του ανδρήρου IV της Πλατιάνας (ΒΕ895β) και τμήμα τριβείου (ΒΕ913) (πβ. Βικάτου, ό.π.).

Εικόνα 394. Λήψη παλιάς ανασκαφής του ταφικού μνημείου Β στην Αλίφειρα από Α. Ορλάνδο (δεκαετία του 1930). Απόψη από Δ.

Εικόνα 395. Λήψη παλιάς ανασκαφής του ταφικού μνημείου Β στην Αλίφειρα από Α. Ορλάνδο (δεκαετία του 1930). Απόψη από ΒΔ.

Εικόνα 396. Λήψη παλιάς ανασκαφής του ταφικού μνημείου Β στην Αλίφειρα από Α. Ορλάνδο (δεκαετία του 1930). Απόψη από Β.

Ένα από τα προαναφερόμενα ταφικά μνημεία της Αλίφειρας, το ναόσχημο ταφικό μνημείο Β των Αντιπάτρου και Τερ(π)αινέτου το οποίο είχε αναστηλωθεί και μερικώς ερευνηθεί μεταξύ του 1932-1935 (Ορλάνδος 1967-68, 219-225) βρίσκεται στη θέση «Διάσελο» ή «Το αλώνι των Τασαίων», π. 500 μ. Ν. του ναού της Αθηνάς, στα πρανή του λόφου «Νεροσίτσα», όπου η αρχαία ακρόπολη, και εντός του ευρύτερου κρηυγμένου αρχαιολογικού χώρου της Αλίφειρας. Στο μνημείο αυτό πραγματοποιήθηκε το 2006 σωστική ανασκαφική έρευνα κατόπιν λαθρανασκαφής. Στα 70 περίπου χρόνια που μεσολάβησαν είχε κρημνισθεί ο τρίτος (βόρειος) πεσσός που φέρει την επιγραφή *Αντίπατρος* και αποκρουστεί το κάτω μέρος του ενώ κατά την πιο πρόσφατη αυθαίρετη ενέργεια είχαν αφαιρεθεί και κατακερματιστεί οι τρεις μεγάλες καλυπτήριες πλάκες από ακατέργαστο λευκό σχιστογενή ασβεστόλιθο της νότιας θήκης, διαστάσεων 1,90x0,4 και βάθους 1,70 μ. (ΕΙΚ. 394-396 & 397-400). Τα τοιχώματα ήταν χτισμένα με αργολιθοδομή, από πέτρες ψαμμίτη και σε μερικά σημεία από ασβεστόλιθο. Παρουσιάζει τη σπάνια αλλά χαρακτηριστική μορφολογία των αρκαδικών κιβωτιόσχημων τάφων με ενδιάμεση λίθινη εσχάρα, ίχνη της οποίας βρέθηκαν σε βάθος 1,10 μ. (πβ. Kurtz & Boardman 1971, 197, εικ. 41).

Εικόνα 397. Απόψη από Β του παραπάνω μνημείου μετά την ανασκαφή του 2006.

Εικόνα 398. Απόψη από Α του παραπάνω μνημείου μετά την ανασκαφή του 2006.

Εικόνα 399. Απόψη από ΒΑ του παραπάνω μνημείου μετά την ανασκαφή του 2006.

Εικόνα 400. Λεπτομέρεια της κρηπίδας του παραπάνω μνημείου μετά την ανασκαφή του 2006.

Το ταφικό μνημείο διέθετε και δεύτερη (B2)¹⁷ δίδυμη θήκη η οποία αντιστοιχούσε στο άνοιγμα ανάμεσα στο μεσαίο και τον τρίτο πεσσό. Η θήκη αυτή είχε συληθεί παλαιότερα και δεν διατηρούσε τις καλυπτήριες πλάκες. Σε βάθος 1,10 μ. αποκαλύφθηκαν και εδώ τα ίχνη της εσχάρας οι

¹⁷ Η αρίθμηση των τάφων στα ταφικά μνημεία που εξετάζονται γίνεται από Ν προς Β.

ενδιάμεσες πλάκες της οποίας βρέθηκαν άτακτα πεσμένες στο εσωτερικό του τάφου. Στο δυτικό άκρο υπήρχε βαθμιδωτή προς το εσωτερικό διάταξη από δύο ψαμμιτικές πλάκες, που θα βοηθούσε προφανώς στην απόθεση του νεκρού. Η έρευνα της κατώτατης επίχωσης του τάφου, ύψους 0,2 μ., έως του σταθερού (βάθος 1,80 μ.) έφερε στο φως, στο ανατολικό άκρο του τάφου και δίπλα από το κρανίο, κάτω από ο δυτικότερο σωζόμενο τμήμα της εσχάρας, μόνωτη ακέραια πήλινη αχρησιμοποίητη χύτρα μάλλον του τέλους του 4^{ου} αι. π.Χ. η οποία δεν αποκλείεται να αποτελεί κτέρισμα γυναικείας ταφής (ό.π., 208). Το παράδειγμα αυτό δείχνει ότι στην περίπτωση της Ηλείας τουλάχιστον, το έθιμο της τοποθέτησης του τύπου αυτού αγγείου στους τάφους έχει παλιές καταβολές, δεδομένου ότι εφαρμόστηκε, όπως είδαμε και στους υστερορωμαϊκούς τάφους των συστάδων Α & Β των Σαβαλίων. Στην ΒΑ γωνία της θήκης Β2 βρέθηκε πήλινο ερυθροβαφές λυχνάρι (Π12218) των μέσων περίπου του 4^{ου} αι. π.Χ., ενώ από τα χώματα κάτω από το κρανίο προέρχεται μικρή χάλκινη υποδιαίρεση Σικυώνος του 4^{ου} αι. π.Χ., προφανώς χαρώνειος οβολός (δανάκη) (Ν1191). Πρόκειται ίσως για μια από τις παλαιότερες περιπτώσεις χαρώνειου οβολου, πρακτική η οποία καθιερώνεται κυρίως από την ελληνιστική εποχή και εξής (ό.π., 166). Ανάλογη περίπτωση απαντάται και στον λακκοειδή τάφο δ' του Σταφιδόκαμπου ο οποίος χρονολογήθηκε στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (Αραπογιάννη 1999, 181 & 195). Η Σικυώνα ήταν επίσης μια από τις περιοχές που εφαρμόζαν ευρέως την πρακτική αυτή (Kurtz & Boardman 1971, 211). Τα αντικείμενα αυτά συνόδευαν την τελευταία ταφή, η οποία χρονολογείται στο 3^ο-4^ο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Ανάμεσα στα οστά ανακομιδής στο μέσο της Β. πλευράς του τάφου βρέθηκε και δεύτερο λυχνάρι, μελαμβαφές (Π12217), που αποτελεί και το παλαιότερο εύρημα¹⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι πρόκειται για μια από τις παλαιότερες καταθέσεις λύχνων ως κτερίσματα δεδομένου ότι λύχνοι απαντώνται σε γενικές γραμμές σε υστερότερους τάφους και αποτελούν κανονικό χαρακτηριστικό μόνο στην Κόρινθο από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής (ό.π., 211). Το εύρημα αυτό δεν αποκλείεται να χρονολογεί την κατασκευή των θηκών του ταφικού μνημείου αν όχι στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., τουλάχιστον στις αρχές του 4^{ου}. Δεδομένης ωστόσο της ασυνέχειας μεταξύ πρόσοψης και θηκών του μνημείου, και αν αποκλειστεί το ενδεχόμενο κατάθεσης παλαιότερου αντικειμένου, είναι ίσως πιθανό το ταφικό μνημείο να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη καθώς χρονολογείται βάσει κατασκευαστικών στοιχείων, π.χ. τριγωνικού σχήματος τεκτονικοί

¹⁸ Howland, R. H. 1958, τύπος λύχνου 23^A, αρ. 209, Γ $\frac{1}{4}$ 5^{ου} – Α' $\frac{1}{4}$ 4^{ου} αι. π.Χ., με εμφανή, επίσης ομοιότητα με τους τύπους, αρ. 243 & 251, που χρονολογούνται αντίστοιχα στο Γ-Δ' $\frac{1}{4}$ & στο Δ' $\frac{1}{4}$ του 5^{ου} αι. π.Χ. Παρόμοιος λύχνος προέρχεται και από ταφικό πίθο στο Παλούκι Αμαλιάδας (Χατζή 1980, 38-39, σχέδ. 1).

αγκώνες, στην ελληνιστική εποχή (Ορλάνδος 1967-68, 220). Οι επιγραφές στους πεσσούς χρονολογούνται στο β' ήμισυ του 3^{ου} αι. π.Χ. (ό.π., 225).

Το ταφικό μνημείο Β της Αλίφειρας έχει πλάτος πρόσοψης 3,05 μ. και κατεύθυνση Β-Ν¹⁹. Σώζεται σε ύψος 1,5 μ., ενώ το συνολικό μήκος του με τους τάφους είναι 3,20 μ. και αν συμπεριληφθεί ο αναλημματικός νότιος τοίχος της αυλής που αποκαλύφθηκε ολόκληρος, ανέρχεται στα 4,5 περίπου μέτρα. Το ύψος των ορθογώνιων μονολιθικών πεσσών είναι 1,19, το πλάτος τους 0,57 και 0,55 και το πάχος τους 0,40 και 0,29 μ. (στιβαρότερος όλων είναι ο κεντρικός πεσσός και στη συνέχεια ο κατεστραμμένος βόρειος του νοτίου). Το άνοιγμά τους είναι της τάξης του 0,54 μ. Λίγα μέτρα βορειότερα του μνημείου εντοπίσαμε, ανάμεσα σε λιθοσωρό και σε λοιπά αρχιτεκτονικά μέλη, πιθανό τμήμα από το καταέτιο γείσο ή την επαετίδα σίμη, στοιχείο το οποίο μέχρι πρότινος εξέλιπε (ό.π., 224).

Σε αντίθεση με το ταφικό μνημείο Α της Αλίφειρας και εν γένει τα ταφικά μνημεία της Πλατιάνας των οποίων η πρόσοψη ήταν στραμμένη προς Ανατολάς, η πρόσοψη του ταφικού μνημείου Β της Αλίφειρας έβλεπε προς Δυσμάς. Προς την ίδια επίσης κατεύθυνση θα πρέπει να ήταν στραμμένοι και οι νεκροί, δεδομένου ότι όπως είδαμε πιο πάνω, το κρανίο του νεκρού της βόρειας θήκης του τάφου βρισκόταν στην ανατολική

¹⁹ Την ίδια κατεύθυνση είχε επίσης ταφικός περίβολος-ανάλημμα στο Λέπρεο (Αραπογιάννη 1997, 252) περίπου 60 χλμ. ΝΑ των Σαβαλίων και περίπου 15 χλμ. ΝΔ της Αλίφειρας. Αναφέρεται μια ταφή κάτω από παχιά στρώση κεραμίδων με το κεφάλι του νεκρού, δίπλα στο οποίο υπήρχε λύχνος υστεροελληνιστικών χρόνων, τοποθετημένο πολύ ψηλότερα από το υπόλοιπο σώμα ενώ τα πόδια βρίσκονταν σε διαγώνια θέση. Επίσης στο εσωτερικό του περιβόλου υπήρχε ταφικός πίθος με το στόμιο προς Α που περιείχε δύο ταφές, ίσως των ίδιων χρόνων. Η τοποθέτηση του στομίου, επομένως και του κεφαλιού του νεκρού προς Α, έχει απαντηθεί και στο νεκροταφείο της Βροχίτσας, αν και συχνότερος φαίνεται να είναι μάλλον ο ΝΑ προσανατολισμός (Μαραθώνας, Ήλιδα) χωρίς να εξαιρείται και ο νότιος (Καλύβια). Παρόμοια με του προηγούμενου και πληρέστερη είναι η μορφολογία ταφικού μνημείου από τη θέση Δάφνη, περίπου 3 χλμ. ΝΑ του χωριού Βρίνα που τοποθετείται περίπου 45 χλμ. ΝΑ των Σαβαλίων και περίπου 16 χλμ. ΒΒΔ του Λεπρέου (Βικάτου 2000, 275-276). Έχει κατεύθυνση Β-Ν με τρεις βαθμίδες εκ των οποίων η κατώτερη αποτελείται από δύο αλληπάλληλες σειρές λίθων, ενώ πάνω από την κρηπίδα υπάρχουν ορθοστάτες. Παρουσιάζει, όπως και τα μνημεία της Πλατιάνας από την οποία δεν βρίσκεται παρά 10 χλμ. ΒΔ, πιό σχημη κάτοψη αλλά έχει διαστάσεις πολύ μεγαλύτερες: 14,60*3,50*2,42 μ. Στο πίσω μέρος και σε απόσταση 4,4 μ. υπήρχε κιβωτιόσχημος τάφος χωρίς τις καλυπτήριες προσανατολισμού Α-Δ με δύο νεκρούς σε εναλλάξ διάταξη, δηλ. ο ένας στραμμένος προς τα Α και ο άλλος προς τα Δ. Σε απόσταση 1,80 μ. υπήρχε και δεύτερος τάφος εντελώς κατεστραμμένος. Από τα λιγοστά ευρήματα προκύπτει χρονολόγηση του μνημείου στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Απουσία καλυπτήριων παρατηρείται ενίοτε σε κιβωτιόσχημους τάφους ελληνιστικών χρόνων (Ήλιδα, Βροχίτσα). Η προς Α κατεύθυνση του νεκρού είναι μάλλον σπάνια περίπτωση για αρχαιοελληνικούς τάφους αλλά απαντάται και στη σαρκοφάγο των Σαβαλίων. Τέλος, την σε διάταξη εναλλάξ τοποθέτηση των νεκρών είδαμε και στο μνημείο Β2 της Πλατιάνας.

στενή πλευρά, κάτι το οποίο συμφωνεί και με τα δεδομένα, τουλάχιστον από το μνημείο Α της Πλατιάνας. Με τον ίδιο τρόπο ήταν θαμμένοι και οι νεκροί των κεραμοσκεπών τάφων και των πίθων του 4ου αι. π.Χ. στο Σταφιδόκαμπο (Αραπογιάννη 1999, 195) και κατά πάσα πιθανότητα, όπως είδαμε, και οι νεκροί των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από τη Βροχίτσα. Όπως στον τάφο Β2 της Αλίφειρας έτσι και στον τάφο Β3 της Πλατιάνας είδαμε ότι βρέθηκαν δύο νομίσματα τα οποία ενδεχομένως παρέχουν και στην περίπτωση αυτή, μαρτυρία για το έθιμο της πληρωμής του Χάροντα για την είσοδο του νεκρού στο Άδη, το οποίο γίνεται συνηθέστερο κατά τον 3^ο αι. π.Χ. (ό.π.). Παρατηρούμε επίσης ότι ενώ τα ταφικά μνημεία της Πλατιάνας είναι περισσότερο μεγαλεπήβολα και ίσως προσεγμένα από την άποψη της αρχιτεκτονική τους (7,8 μ. του ταφικού μνημείου Β της Πλατιάνας έναντι 5,02 μ. του ταφικού μνημείου Α της Αλίφειρας), οι ίδιοι οι τάφοι παρουσιάζουν κατά κανόνα μικρότερη φροντίδα ως προς την κατασκευή και την κάλυψή τους, συγκρινόμενοι με αυτούς της Αλίφειρας. Και στις δύο περιπτώσεις το χαμηλό ύψος του μνημείου δημιουργεί βαριά και καταθλιπτική πρόσοψη η οποία άλλωστε αρμόζει στον πένθιμο χαρακτήρα ενός τάφου (Ορλάνδος 1967-68, 224). Τέλος παρατηρούμε ότι στους μεν τάφους της Πλατιάνας το σχήμα υποδοχής που δημιουργείται από την προς τα έξω βραχεία προέκτασης των κεραιών της πρόσοψης σε σχήμα Π, είναι μάλλον ανοιχτό και ρηχό, ενώ στην Αλίφειρα κατά κανόνα και με εξαίρεση το μνημείο Ε, δημιουργείται από δύο ανεξάρτητους πλευρικούς αναλημματικούς τοίχους οι οποίοι συγκρατούν τις πλευρικές επιχώσεις, σχηματίζοντας ένα είδος υπαίθριας αυλής ή προθαλάμου (ό.π., 205 & 220).

Σε γενικές γραμμές οι καύσεις δεν είναι πολύ διαδεδομένες στην Ηλεία, δεδομένου ότι αυτές ήταν περισσότερο δαπανηρές. Εντός του οικισμού Καλυβίων βρέθηκε μέσα σε μικρή κυκλική κατασκευή από κεραμίδες διαμ. 0,65 και ύψους 0,40 μ. (Αραπογιάννη 1994, 195) πήλινη τεφροδόχος υδρία με πώμα (Π2866) ύψους 0,34 μ. ανάλογης με αυτήν από το νεκροταφείο της Βροχίτσας. Το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς της ήταν εξηρημένο. Στον ώμο υπήρχε γραπτή διακόσμηση σε ταινίες, ακανόνιστες κυματοειδείς γραμμές, στιγμές και οριζόντιες πινελιές. Στο εσωτερικό της, εκτός από τα υπολείμματα καμένων οστών βρέθηκε μια ατρακτόσχημη δακρυδόχος (Π2867). Το σύνολο καλυπτόταν από μεγάλη βαθειά λεκάνη (Π2861) με εμπίεστη (σταμπωτή) διακόσμηση ταινίας με κληματίδες και ερωτιδείς στο χείλος. Κατά μήκος του σώματος εξωτερικά εγγάρια κυματοειδής γραμμή μεταξύ παράλληλων αυλακώσεων. Το σύνολο χρονολογείται στον 3^ο αι. π.Χ. Χαρακτηριστική είναι επίσης η περίπτωση τεφροδόχου υδρίας η οποία εντοπίστηκε από τον υπογράφωντα (αναφορά στην Ζ' ΕΠΚΑ υπ' αρ. 1206/6-4-1998) στην περιοχή Φανερωμένη στο Α επίπεδο τμήμα της ακρόπολης της Ήλιδας, σε απόσταση περ. 1,5 χλμ. ΑΝΑ του αρχαίου θεάτρου. Το αγγείο είχε

χρησιμοποιηθεί σαν φωλιά ασβού ή κουναβιού και εντοπίστηκε όταν έγινε ορατό το εσωτερικό λόγω της τρύπας του ζώου. Πρόκειται για αβαφές αγγείο (Π3231), ύψους 0,402 & διαμ. 0,31 μ. με δύο οριζόντιες ψευδολαβές και μια κατακόρυφη στρεπτή λαβή. Ελληνιστικής εποχής και συγκεκριμένα του β' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. Λίγα εκατοστά κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και από το επιφανειακό χουμώδες στρώμα πάχους περίπου 0,20 μ., βρέθηκε στη θέση του αλλά σχεδόν διαλυμένο το αγγείο που έφραζε το στόμιο της υδρίας. Πρόκειται για το κάτω τμήμα αδιακόσμητης πρόχου (Π3234), το οποίο είχε χρησιμοποιηθεί για να σφραγίσει το στόμιο της τεφροδόχου υδρίας, τοποθετημένης μέσα στο αμμώδες υπόστρωμα. Ο χώρος γύρω από αυτήν και στο μισό περίπου του συνολικού βάθους οριζόταν από τετράγωνη κατασκευή (0,4*0,42 μ.) αποτελούμενης από δύο σπασμένες, αρχικώς μάλλον τετράγωνες οπτόπλινθους πάχους περίπου 0,10 μ. και τρεις λίθινες πλάκες, κατά πάσα πιθανότητα σε δεύτερη χρήση από ψαμμίτη, πωρόλιθο με ασβεστοκονίαμα και κροκαλοπαγή (αρουραίο) λίθο. Στο κάτω μέρος, σε βάθος 0,80 μ. η υδρία πατούσε σε τετράγωνο θραύσμα κεραμίδας, σπασμένο στα δύο. Η υδρία βρισκόταν εξ ολοκλήρου στο αμμώδες στρώμα. Μέσα στην υδρία βρέθηκαν, εκτός από τεμάχια καμένων οστών, ένας λύχνος με σφαιρικό σώμα, στο άνω μέρος στενό κυρτό περιχείλωμα γύρω από την οπή πληρώσεως, χωρισμένο με ρηχή αυλάκωση (Π3232), ένα αγάνωτο φιαλίδιο με ψηλή δακτυλιόσχημη βάση και με εσωνεύον χείλος (Π3233) σιδερένια στλεγγίδα (M3235-3236) και λεπτά χάλκινα ελάσματα σε κακή κατάσταση διατήρησης, όλα σε μια αρκετά συμπαγή μάζα λόγω υγρασίας (πβ. Αραπογιάννη 1998, 228).

Πλησίον της τεφροδόχου υδρίας ανασκάφηκε επίσης ένας παντελώς συλημένος και κατεστραμμένος πίθος. Κατά χώραν σωζόταν κατά το ήμισυ με το οποίο ακουμπούσε στο έδαφος και αυτό σπασμένο σε μεγάλα κομμάτια. Είχε τοποθετηθεί σε μικρό βάθος από την επιφάνεια, σε πλάγια θέση, το στόμιο προς ΝΑ και ο πυθμένας προς ΒΔ. Δεδομένου ότι στους πίθους οι νεκροί τοποθετούνταν με το κεφάλι προς το στόμιο (Χατζή-Σπηλιοπούλου 1991, 351· Αραπογιάννη 1999, 196) μπορούμε να εικάσουμε ότι ο νεκρός ήταν στραμμένος προς τα ΒΔ. Δύο τουλάχιστον μεγάλες πλάκες από αμμόλιθο έφραζαν το στόμιο. Το εσωτερικό μήκος ήταν 1,85 μ., η διάμετρος 1,10 μ., το πάχος του χείλους 0,18 μ. και το ύψος του 0,28 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων 0,05-0,06 μ. Η όπτησή του ήταν εξαιρετική. Λίγα μέτρα δυτικότερα βρέθηκε χάλκινο έλασμα προερχόμενο ίσως από το περιεχόμενο του πίθου.

Πλησιέστερος χρονικά των κεραμοσκεπών των Σαβαλίων είναι ένας άλλος κεραμοσκεπής που ανασκάφηκε την ίδια μέρα με τους προηγούμενους (3-4-1998) στη θέση Σαρώματα (Αραπογιάννη, ό.π.) σε απόσταση περίπου 2 χλμ. ΝΑ του θεάτρου, όπου το προηγούμενο έτος είχε ανασκαφεί πίθος του 4^{ου} αι. π.Χ. προσανατολισμού Β-Ν

(Αραπογιάννη 1997, 249-250). Βάσει της προηγούμενης περίπτωσης θα μπορούσαμε και εδώ να υποθέσουμε ότι ο νεκρός θα ήταν στραμμένος προς Β, δεδομένου ότι δεν αναφέρεται η θέση του στομίου του πίθου. Στο εσωτερικό του υπήρχαν αρκετά πήλινα κτερίσματα και λείψανα από δύο επιχρυσωμένα στεφάνια μυρτιάς και βελανιδιάς διαμέτρου περ. 0,14 μ. Τα φύλλα ήταν προσαρτημένα σε κεντρικά στελέχη (κλαδιά) από οστό και μόλυβδο, τα φύλλα και οι καρποί από επιχρυσωμένο χαλκό και πηλό αντίστοιχα. Χρονολογούνται στον 3ος-2ος αι. π.Χ. (Δ3116α-ε & Δ3118)²⁰. Επίσης εντοπίστηκε τμήμα πήλινου κυλινδρικού αγωγού που πιθανότατα προστατευόταν από ορθογώνιες λιθόπλακες (Αραπογιάννη, ό.π). Κατά την ανασκαφή του 1998, εκτός από έναν μολύβδινο σύνδεσμο, προφανώς από επισκευή ταφικού πίθου, εντοπίστηκε ο προαναφερόμενος καλυβίτης μεγάλο μέρος του οποίου είχε καταστραφεί από τη διεύρυνση του αγροτικού δρόμου. Σωζόταν μόνο η βάση της Α σειράς των καλυπτήριων (στρωτήρες κορινθιακού τύπου με κλίση προς το εσωτερικό του τάφου ο οποίος είχε ανοιχθεί σε στρώματα του τριτογενούς με απολιθωμένα όστρεα που εναλλάσσονται με μικρές κροκάλες και άμμο. Σε σχετικά μικρό βάθος και στο μέσον του τάφου βρέθηκε μικρογραφική υδρία (Π3338). Χαμηλότερα και σε βάθος π. 0,5 μ. από την επιφάνεια εντοπίστηκε στο Ν άκρο του τάφου τμήμα από την κρανιακή κάψα του νεκρού και δίπλα ακριβώς σιδερένια στλεγγίδα. Στο ίδιο ακριβώς βάθος αλλά στο μέσο του τάφου και κοντά στη σωζόμενη βάση των καλυπτήριων βρέθηκε μελαμβαφές φιαλίδιο (Π3384). Ο τάφος είχε διαστάσεις 1,93*0,6-0,7 μ. και προσανατολισμό Β-Ν. Ο νεκρός ήταν στραμμένος προς Β.

Ανάλογα ευρήματα προέρχονται από την προαναφερόμενη περιοχή του Δ, νεκροταφείου της Ήλιδας και αφορούν σε δύο μεγάλου μεγέθους πίθους, μήκους περίπου 2 μ. των οποίων το στόμιο ήταν στραμμένο προς Ν. Ως πώμα είχαν λεκάνη περιρραντηρίου και λεκανίδα, ενώ στο εσωτερικό του ενός βρέθηκαν πιθανά υπολείμματα από επίχρυσο στεφάνι. Βάσει των σχετικών ενδείξεων χρονολογούνται στον 4^ο αι. π.Χ. (ΑΔ 52 [1998] Χρονικά Β1, 230).

Συγκρίνοντας τα πιο πάνω ανασκαφικά δεδομένα από την Ήλιδα για τα οποία διαθέτουμε λεπτομερή ανασκαφικά στοιχεία, παρατηρούμε εν πρώτοις ότι, σε γενικές γραμμές, οι περισσότεροι τάφοι ανήκουν σε νεκροταφεία τα οποία βρίσκονται σε μικρή ακτίνα από την αρχαία πόλη και είναι, ως επί το πλείστον, μεταγενέστερα των Σαβαλίων. Μπορούμε

²⁰ Τα επιχρυσωμένα στεφάνια φαίνεται ότι ήταν συχνό εύρημα των ταφικών πίθων. Ανάλογο αντικείμενο (Δ2830) προέρχεται από τον Κολοκυθά (Αραπογιάννη 1992, 112) περίπου 5 χλμ. Α. της Ήλιδας. Συγκεκριμένα σώζεται οστέινο διάτρητο στέλεχος (χοινικίδα) φυλλοφόρου στεφάνης ή υποθυμίδας (τη φορούσαν γύρω από το λαιμό για να καταπολεμούν τη μέθη). Αρχικά ήταν επιχρυσωμένο. Από τις οπές διέρχονται λεπτά χάλκινα πλατυκέφαλα καρφιά που συγκρατούσαν τα φύλλα του στεφανιού. Χρονολογείται στην Ελληνιστική εποχή (3ος-2ος αι. π.Χ.).

επομένως με κάποια ασφάλεια να εικάσουμε ότι πριν το συννοικισμό ο οποίος παραδοσιακά έλαβε χώρα το 471 π.Χ. η Ήλιδα αποτελούσε και αυτή μια κώμη, τα νεκροταφεία της οποίας σε γενικές γραμμές δεν έχουν εντοπιστεί ή έχουν καταστραφεί από την μεταγενέστερη εξάπλωση της πόλης. Αν εξαιρεθούν οι απλοί λακκοειδείς τάφοι που καλύπτονταν ή σημαίνονταν με λοξά τοποθετημένες ακατέργαστες πλάκες και κάποιοι σπανιότεροι κιβωτιόσχημοι των πρώιμων μεταβατικών χρόνων (υπομυκηναϊκοί-πρωτογεωμετρικοί) κυρίως στο Δ τμήμα του θεάτρου και στο πίσω μέρος της σκηνής (Γιαλούρης 1963, 138), είτε στην περιοχή του μεταγενέστερου Α. νεκροταφείου, σε απόσταση π. 500-700 μ. Α του θεάτρου (Eder 2001, 35-36)²¹ όπως και σε διάφορα σημεία της αγοράς, κυρίως ανάμεσα στα θεμέλια μεταγενέστερων κτηρίων και ιερών και κάποιων τάφων γεωμετρικής εποχής στην περιοχή μεταξύ Αυγείου και Καλυβίων (Αραπογιάννη 1992, 112-113), όπου το μεταγενέστερο εκτεταμένο Δυτικό Νεκροταφείο (Georgiadou 2005), περίπου 1,5-2 χλμ. ΝΔ του θεάτρου, δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες, για τα παλιότερα

²¹ Στα αναφερόμενα από την Br. Eder αντικείμενα από την περιοχή αυτή, οφείλουμε να προσθέσουμε τα εξής: M1205α & β, Χάλκινες περόνες με δισκοειδή ("ηλόσχημη") κεφαλή, ατρακτόσχημη σφαίρα και μακρύ στέλεχος. Υπομυκηναϊκή/Πρωτογεωμετρική εποχή, μήκους 0,33 μ. Τύπος Α (τάφος 69/47). Κατά πάσα πιθανότητα και το ΑΕ Π3511: Καστανοβαφής υδρία ύψους 0,41 μ.. Βάση επίπεδη, σώμα ωοειδές, λαιμός κυλινδρικός, χείλος εξωνεύον. Στον ώμο εξηρημένες ζώνες με επάλληλες καστανές ταινίες. Πρωτογεωμετρικής εποχής. Το Π261 που του είχε δοθεί ως αριθμός ευρετηρίου ήταν λάθος καθώς αντιστοιχούσε σε ερυθρόμορφο αγγείο). Επίσης ο αμφορέας Π2728 ύψους 0,403 μ. με τις στρεπτές κατακόρυφες λαβές στον ώμο, την επίπεδη βάση, το σφαιρικό επίμηκες σώμα, το χαμηλό λαιμό, τα χείλη που νεύουν προς τα έξω και την καστανοβαφή επιφάνεια εκτός από ζώνη με διαγραμμισμένα τρίγωνα μεταξύ των λαβών, προέρχεται από την ευρύτερη περιοχή και συγκεκριμένα από τον Τομέα ΑΔ, τμήμα Α, τάφος 25, τάφ. 69/56, 28/6/69, των σωστικών ανασκαφών του 1969-1970 (βλ. Γεωργιάδου 2001-2, 260). Πρόκειται για τη σημερινή αναρρυθμιστική δεξαμενή ή «λίμνη ηρεμίας», περίπου 800 μ. Α του αρχαίου θεάτρου, όπου ανασκάφηκε και στη συνέχεια αποδομήθηκε και εν μέρει μεταφέρθηκε πιο δίπλα τμήμα σημαντικού οικιστικού συγκροτήματος, το οποίο βάσει σχετικών ενδείξεων (το ενεπίγραφο πώμα Π4191) έχουμε ταυτίσει με το προάστιο των Θυίων. Επίσης από τις παλιές αυστριακές ανασκαφές (1911-14) προέρχονται οι M4075: Χάλκινη περόνη μήκους 0,24 μ., με σφαιρικό έξαρμα και πεπλατυσμένη δισκοειδή ("ηλόσχημη") κεφαλή. Τύπος Α. Υπομυκηναϊκή/Πρωτογεωμετρική εποχή. Επίσης δεν αποκλείεται η χάλκινη περόνη M2388 μήκους 0,238 μ., να προέρχεται από την κλιμακωτή πρόσβαση (ρωμαϊκό πρόπυλο) τεμένους αγοράς, 1911-1914 (;). Μακριά περόνη συγκολλημένη από δύο κομμάτια. Λείπει η κεφαλή, κάτω από την οποία ίχνη διακόσμησης (εγχαράξεις ή αστράγαλος). Πρώιμης Πρωτογεωμετρικής εποχής. Οι περόνες αυτές υποδηλώνουν την υιοθέτηση ενός νέου και πιο πρωτόγονου τύπου ενδύματος από μονοκόμματο ύφασμα, τον πέπλο (Hood 1987: 225&250) ο οποίος, όπως είδαμε υφίσταται έως και τον 5^ο αι. π.Χ. στα Σαβάλια. Από την ίδια περιοχή και συγκεκριμένα 5μ. Α της κλιμακωτής πρόσβασης ανασκάφηκε στις 31/10/02, κιβωτιόσχημος τάφος, που επέδωσε έναν αμφορίσκο (Π4125) ύψους 0,085 μ. με σώμα αμφικωνικό, χείλος εξωνεύον, λαβές στην κοιλιά, βάση δακτυλιόσχημη. Πηλός καστανός με ίχνη βαφής στην επιφάνεια. ΥΕΙΠΓ3 φάσης (1100-1060 π.Χ.).

νεκροταφεία, κυρίως του 6^{ου} και 5^{ου} αι. π.Χ. Θα μπορούσαν να εξαιρεθούν η ΑΕ Μ862 χάλκινη υδρία ύψους 0,43 μ. Η κατακόρυφη λαβή απολήγει σε αναπαυόμενα λιοντάρια στο πάνω μέρος, κριούς και γοργόνειο στο σημείο της κάτω προσαρμογής. Οι δύο οριζόντιες λαβές με πηνιόσχημες ανθεμωτές απολήξεις. Χρονολογείται στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.²² Το ίδιο και η Μ864 (Ευρετήριο Ολυμπίας) επίσης χάλκινη τεφροδόχος κάλπη, ύψους 0,4 μ. Στο χείλος ιωνικό κυμάτιο και γλωσσωτό κόσμημα. Στην επάνω, επίπεδη και ωοειδή συνάφεια της κατακόρυφης λαβής εγχάρακτο φυτικό κόσμημα. Η κάτω έχει μορφή Σειρήνας κατά μέτωπον πλασιούμενης από ανθέμια και ελικωτά. Τα φτερά της είναι ανορθωμένα. Στους ώμους με στικτά γράμματα η επιγραφή ΕΠΙΞΕΝΟΣ. Χρονολογείται στο 430 π.Χ. περίπου. Τα ευρήματα αυτά τα οποία προέρχονται από τάφους στο προάστιο των Θυίων, τοποθετούν ίσως το νεκροταφείο του 6^{ου} και 5^{ου} αι, στην περιοχή αυτή, όπου τελούνταν η ομώνυμη γιορτή προς τιμήν του Διονύσου όπως αναφέρει και ο Πausanias (IV, 25, 1-2) (Παπαχατζής 1979, 407-410).

Σε γενικές γραμμές διαπιστώνουμε την ύπαρξη ταφών σε πίθους κάτι το οποίο δεν ανιχνεύτηκε στα Σαβάλια, αν εξαιρεθούν κάποιες ενδείξεις από τον αρχαϊκό τομέα. Το πλησιέστερο νεκροταφείο πίθων είναι γνωστό από τη θέση Παλιόμυλος στο Παλούκι Αμαλιάδος (Χατζή 1980) και η οποία βρίσκεται περίπου 5,3 χλμ ΝΑ του νεκροταφείου των Σαβαλίων, στα ΝΔ της επαρχιακής οδού Πατρών-Πύργου. Εντοπίστηκαν τρεις ταφόπιθοι όπως και ένας κεραμοσκεπής σε ακανόνιστη διάταξη, οι οποίοι αποτελούν τμήμα ενός ευρύτερου νεκροταφείου το οποίο, βάσει των ευρημάτων χρονολογείται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. (Χατζή 1980, 38).

Επίσης δεν φαίνεται να υπάρχουν οι ως επί το πλείστον μεταγενέστερες πρακτικές αφενός των καύσεων και αφετέρου των εγχυτρισμών οι οποίες απαντώνται στην Ήλιδα (πβ. Αραπογιάννη 1992, 113) και αν κρίνουμε από δύο περιπτώσεις εκ των οποίων η μία στην Κερκυραϊκή Στοά και η άλλη, του τέλους της αρχαιότητας πάνω σε χαλάσματα ρωμαϊκής οικίας στον τομέα Η, εφαρμόζονταν και στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Ο προσανατολισμός των νεκρών φαίνεται συγκρίσιμος στην περίπτωση του πίθου της Φανερωμένης όπου ο νεκρός θα ήταν στραμμένος προς τα ΒΔ και ενδεχομένως των Σαρωμάτων με τον κεραμοσκεπή Τ9 των Σαβαλίων αλλά όχι με τους άλλους δύο κεραμοσκεπείς της συστάδας Γ των Σαβαλίων, του Τ8 και Τ10, όπου σύμφωνα με τις σχετικές ενδείξεις οι νεκροί θα έπρεπε να ήταν

²² Από το ίδιο, κατά πάσα πιθανότητα, εργαστήριο προέρχεται και η χάλκινη υδρία από τα Διάσελλα, περίπου 50 χλμ. ΝΑ των Σαβαλίων (ΑΔ 54 [1999] Χρονικά Β1, 233, εικ. 9) που προέρχεται από πίθο προσανατολισμού Β-Ν, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε και μια πήλινη τεφροδόχος υδρία. Η συγκεκριμένη θέση (Κανελέικα ή Μάρμαρο) βρίσκεται επίσης 6,5 χλμ. Β της Υπάνειας (Πλατιάνα). Από την ίδια θέση προέρχεται επίσης τμήμα βάσης γυάλινου αγγείου (ό.π., 243).

στραμμένοι και με μικρή απόκλιση προς τα Ν. Με τον προσανατολισμό των τάφων αυτών συμφωνεί ο κεραμοσκεπής καλυβίτης τάφος IV από τμήμα νεκροταφείου του 3^{ου}-2^{ου} αι. π.Χ. που ανασκάφτηκε στην αγροτική περιοχή περίπου 500 μ. Ν των Καλυβίων Ήλιδας (Παρλαμά 1973, 204) του οποίου ο νεκρός ήταν στραμμένος προς τα ΝΝΑ²³. Αντίθετα θα ήταν τοποθετημένοι, όπως και η ανακομιδή οστών παλαιότερου νεκρού (ό.π. 205), στον παρακείμενο κιβωτιόσχημο τάφο V, ο οποίος βρέθηκε χωρίς καλυπτήριες πλάκες, ίσως όχι τυχαία, όπως η περίπτωση ανάλογου περίπου σύγχρονου τάφου από τη Βροχίτσα. Τα κρανία των νεκρών του κιβωτιόσχημου τάφου II και προφανώς του κεραμοσκεπούς I θα βρίσκονταν στην ΑΒΑ στενή πλευρά, όπως και στην περίπτωση κεραμοσκεπούς στα Δεντράκια Ήλιδας. Σημειωτέον ότι η ύπαρξη διπλών ταφών δεν αποκλείεται να υποδηλώνει κάποιο καταστροφικό γεγονός που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια του 2^{ου} αι. π.Χ. (πβ. Κουμούση-Βγενοπούλου Α. 1996-1998, 55· Αραπογιάννη 1997, 248).

Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής που διενεργήθη από τον υπογράφοι στην ΒΑ γωνία του υπογείου της ανακαινιζόμενης παραδοσιακής οικίας Μπαλτά στην Κεφαλόβρυση Τριφυλίας (Ν. Μεσσηνίας), περίπου 75 χλμ. ΝΑ του αρχαίου νεκροταφείου των Σαβαλίων, σε βάθος 50 περίπου εκ. από τα θεμέλια, βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος χτισμένος με μεγάλες φυσικές ασβεστολιθικές πλάκες. Ο προσανατολισμός του ακτέριστου νεκρού ήταν επίσης ΝΝΑ-ΒΒΔ (πβ. ΑΔ 54 [1999] Χρονικά Β1, 239). Στην αγορά της Ήλιδας παρατηρείται συχνά το φαινόμενο της εύρεσης εντός κάλυψης αρχαίων κτιρίων παλαιότερων τάφων. Πρόκειται κατά κανόνα για δημόσια οικοδομήματα τα οποία στο εσωτερικό τους ενσωματώνουν, όχι ίσως τυχαία, τάφους των πρώιμων Σκοτεινών Αιώνων (βλ. υποσ. 59). Η μορφολογία και ο τρόπος κατασκευής του τάφου από την Κεφαλόβρυση θυμίζει τους τάφους του ταφικού μνημείου Β στην Αλίφειρα και ο προσανατολισμός πλησιάζει αυτόν του τάφου Β3 της Πλατιάνας που βρίσκονται αντίστοιχα 20 χλμ. ΒΒΑ και 25 χλμ. ΒΒΔ.

Με το κεφάλι τους στο Ν τμήμα του τάφου (δηλ. ήταν στραμμένοι προς Β), ήταν οι νεκροί στην περίπτωση των αρχαιότερων (α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ.) κεραμοσκεπών τάφων του Σταφιδόκαμπου (Αραπογιάννη 1999, 194) αλλά και οι περισσότεροι νεκροί από το νεκροταφείο του 4^{ου} αι. π.Χ. στο Μάζι της Ολυμπίας (Παρλαμά 1972, 210). Ο ίδιος προσανατολισμός πρέπει να ήταν σε ισχύ και στο προαναφερόμενο νεκροταφείο στο Παλούκι Αμαλιάδας, όπου αναφέρεται ο ΝΝΔ προσανατολισμός του στομίου των

²³Δεδομένου ότι θραύσματα του κρανίου βρέθηκαν στην κατεστραμμένη ΒΒΔ στενή πλευρά του τάφου. Οι πληροφορίες για τον προσανατολισμό των τάφων και των νεκρών συνάγονται σε συσχετισμό με το σχέδιο (Παρλαμά 1973, 205, σχέδ. 3) και τις φωτογραφίες.

πίθων (Χατζή 1980, 38) και επίσης παρατηρείται και στον λίγο μεταγενέστερο κεραμοσκεπή τάφο των Σαρωμάτων Ήλιδας, στον οποίο βρέθηκε, όπως και στην τεφροδόχο υδρία αλλά και στην παλιότερη σαρκοφάγο των Σαβαλίων, στλεγγίδα, κτέρισμα της κλασικής εποχής και εξής. Στους τάφους των Σαβαλίων δεν παρατηρήθηκαν ίχνη στεφανιών ταφικής χρήσης, τα οποία εν γένει παρατηρούνται στην περιοχή της Ήλιδας, όπως στην περίπτωση μνημειώδους κιβωτιόσχημου τάφου «μακεδονικού» τύπου στο Σταφιδόκαμπο (Αραπογιάννη 1999, 193) αλλά και ταφόπιθου στο Νεοχώρι Κυλλήνης (Χατζή-Σπηλιοπούλου 1991, 352) περίπου 14 χλμ ΒΒΔ του νεκροταφείου των Σαβαλίων και των προαναφερόμενων δύο πίθων στα Καλύβια Ήλιδας (ΑΔ 52 [1998] Χρονικά Β1, 230). Τέλος με το κρανίο στη Ν. πλευρά του τάφου, όπως και στις προαναφερόμενες κατά κανόνα παλαιότερες ταφές, βρέθηκε ο νεκρός του «μακεδονικού» τάφου στο Αυγείο, θ. "Μουχμίτσα" ή "Μουχρίτσα" στην ευρύτερη περιοχή του Δ. Νεκροταφείου (περίπου 1,5-2 χλμ. ΝΔ της Ήλιδας). Πρόκειται για κτιστό, από λιθόπλινθους σε ακανόνιστο ισόδομο σύστημα σε δύο δόμους, ορθογώνιο "μακεδονικό" τάφο (κτιστός ταφικός θάλαμος «μακεδονικού τύπου») καλυπτόμενος με αμφικλινή εξωτερικά και καμαροειδή εσωτερικά στέγη από 4 ζεύγη πλακών, διαστάσεων 2,65*1,30μ. και 1,85 ύψους (Καράγιωργα 1973, 203).

Το γεγονός επίσης ότι η σαρκοφάγος των Σαβαλίων, όπως και κάποιοι κιβωτιόσχημοι από την Πλατιάνα βρέθηκαν γεμάτοι από χώμα²⁴, αν αυτό δεν οφείλεται σε φυσικά αίτια, αντανakλά σε μια παλιά και ίσως συνηθισμένη, τουλάχιστον για την Κόρινθο, τακτική να γεμίζουν το εσωτερικό του με χώμα (Kurtz & Boardman 1971, 180, 192). Δεν αποκλείεται να πρόκειται για την *χυτή γαία* του στίχου 14. 114 της Ιλιάδας, που πιστεύεται ότι συμβολίζει την οριστική αποκοπή του νεκρού από τους ζωντανούς (Sourvinou-Inwood 1995, 122-125). Συχνά τοποθετούνταν φέρετρα ή και κλίνες εντός των σαρκοφάγων οι οποίες αποτελούν εν γένει την πιο ακριβή και σπάνια πρακτική (Kurtz & Boardman 1971, 192). Άλλωστε το όνομά τους παραπέμπει στην ολοκλήρωση της διαδικασίας του θανάτου που δεν είναι παρά η πλήρης αποσύνθεση της σάρκας από τα οστά (ό.π., 330). Κάτι τέτοιο δεν θα μπορούσε να αποκλειστεί και για την περίπτωση των Σαβαλίων.

Δυτικά της σαρκοφάγου βρέθηκαν, όπως είδαμε, άλλοι τρεις κεραμοσκεπείς-καλυβίτες, τύπος ο οποίος εμφανίζεται γενικότερα στην ύστερη αρχαϊκή περίοδο (Kurtz & Boardman 1971, 97, 192). Κεραμοσκεπής τάφος των κλασικών χρόνων αναφέρεται και από το Μαραθώνα (Θεοχαράκη 1980, 84). Στους κεραμοσκεπείς δεν βρέθηκαν οστά, τουλάχιστον στους δύο από αυτούς εκ των οποίων ο μεγαλύτερος ήταν

²⁴ Στρώμα χώματος κάλυπτε και το νεκρό εντός σαρκοφάγου από ανάλογη περίπτωση (Καραπασχαλίδου 1998-2003, 150)

κενός ευρημάτων, ενώ ο μικρότερος που βρισκόταν ανάμεσα στη σαρκοφάγο και στους άλλους δύο, ήταν γεμάτος από αγγεία. Ο άλλος μεγάλος κεραμοσκεπής τάφος ήταν επίσης καλά κτερισμένος, χωρίς όμως ενδείξεις οστών, τουλάχιστον σκελετού. Δεν αποκλείεται να πρόκειται για κενοτάφια τα οποία κατά την κλασική τουλάχιστον περίοδο κτερίζονταν και ήταν όπως και οι συνηθισμένοι τάφοι (Kurtz & Boardman 1971, 100, 257). Δεν θα μπορούσε, ενδεχομένως, να αποκλειστεί και μια άλλη υπόθεση ότι οι τάφοι αυτοί κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια της δεύτερης ταφής, προκειμένου να μεταφερθούν τα κτερίσματα από τον κυρίως τάφο, τη σαρκοφάγο στους κεραμοσκεπείς. Δεν αποκλείεται τότε να έλαβε χώρα και το γεγονός της εκ των υστέρων τοποθέτησης της πυξίδας και του πώματός της εξωτερικά πάνω και στο μέσον της καλυπτήριας του κεραμοσκεπούς. Φαίνεται ότι ενώ είχε ολοκληρωθεί η μεταφορά των κτερισμάτων από την σαρκοφάγο στον κεραμοσκεπή και αυτός είχε ήδη καλυφθεί με χώματα, έγινε αντιληπτό ότι η πυξίδα και το πώμα της είχαν παραπέσει και κάποιος το έθαψε εσπευσμένα μέσα στη φρεσκοσκαμμένη άμμο.

Η τοποθέτηση ανοιχτών αγγείων τροφής, δηλ. πινακίων, αφορά αποκλειστικά τις μεταγενέστερες ταφές και προφανώς υποδηλώνει μια αλλαγή στα ταφικά έθιμα ήδη από την όψιμη ελληνιστική εποχή (Georgiadou 2005, 107). Ίσως δεν είναι επίσης τυχαίος ο συσχετισμός με την τοποθέτηση αγγείων εκτός τάφου κατά την περίοδο αυτή (2^{ος} αι. π.Χ.) όπως τουλάχιστον φαίνεται από τις φωτογραφίες της ανασκαφής του Δυτικού νεκροταφείου της Ήλιδας (ό.π., πίν. 19, 168, σ. 166). Το έθιμο τοποθέτησης κτερισμάτων όχι μόνο εντός αλλά και αμέσως εκτός τάφου ανάγεται τουλάχιστον ήδη στην κλασική εποχή και συχνά σχετίζεται με τους κεραμοσκεπείς (Kurtz & Boardman 1971, 97) στους οποίους προφανώς δεν υπήρχε αρκετός χώρος για την απόθεση των κτερισμάτων. Επίσης θα μπορούσε να συνδεθεί με την Κόρινθο, όπου συχνά, τα κτερίσματα τοποθετούνται εκτός σαρκοφάγου (ό.π., 204-205). Η ίδια πρακτική απαντάται και σε άλλες δωρικές περιοχές και αυτές οι εξωταφικές προσφορές, χωρίς να είναι ο κανόνας, δεν αποκλείεται να οφείλουν την ύπαρξή τους σε άμεσες μεταταφικές τελετουργίες ή προσφορά αγαθών όπως μέλι, νερό ή κρασί (ό.π., 205). Η προσφορά μελιού στην περίπτωση των Σαβαλίων ίσως συνδέεται έμμεσα με δύο όστρακα από κυψέλες που βρέθηκαν στην περιοχή της αρχαϊκής πυράς 1 της τομής 11 και στους οστρακοσωρούς των νεκροδείπνων της συστάδας Γ, ενώ η παρουσία του κρασιού από την αφθονία αγγείων όπως οι οινοχόες, οι κύλικες και οι κοτύλες-σκύφοι.

Τα υπόλοιπα είδη τροφής που συνήθως καταναλώνονταν στα νεκρόδειπνα ήταν το κρέας και το ψάρι, όπως αυτά αντιπροσωπεύονται από οστά μικρών ζώων, πτηνών, και ψαροκόκαλα, θαλασσινά όστρεα, αυγά και καρύδια. Τέτοια υπολείμματα βρέθηκαν μέσα σε λάκκους ή

πυρές στις οποίες καίγονταν οι προσφορές και ενίοτε μέσα στον τάφο. Υποτίθεται ότι ήταν για το καλό της ψυχής του νεκρού (ό.π., 215). Στην περίπτωση των Σαβαλίων, τα πινάκια τα οποία βρέθηκαν κυρίως στην αρχαϊκή τομή 11, θα ήταν ο καταλληλότερος τύπος αγγείου για ξηρές τροφές.

Γενικότερα, κατά τη κηδεία, το γεύμα αποσκοπεί στη λήθη. Ενώ κατά τη διάρκεια του πένθους αρνούνται τον ύπνο και την τροφή, όπως και άλλα πράγματα που προκαλούσαν λήθη, το νεκρόδειπνο στο τέλος της κηδείας σήμαινε το τέλος του πόθου και επομένως τη λήθη του νεκρού ως πτώμα επιτρέποντας όμως την ενθύμηση του οικείου. Έτσι, το μνημόσυνο που τελούνταν επί του τάφου έχει την αξία της οικογενειακής μνήμης. Ο θάνατος με τον τρόπο αυτό ξεχνιέται, ενώ ο πεθαμένος μένει στη μνήμη (Schmitt-Pantel 1982, 181). Στο πλαίσιο της ταφικής ιδεολογίας, ένας τελετουργικοποιημένος θάνατος, σε όσο μικρή κλίμακα και αν γίνεται αυτό, αποτελεί παράγοντα κοινωνικής συνοχής.

Δύο λεπτά μακρά οστά που βρέθηκαν κάτω από τον κύαθο (Π12762) (EIK. 113) που χρονολογείται στο 480 π.Χ. (Sparkes & Talcott 1970, 289, εικ. 8, αρ. 747) που και αυτός είχε τοποθετηθεί με τη σειρά του μέσα στον μόνωτο σκύφο - κοτύλη (Π12761) (EIK. 112 & 114), φανερώνουν την προσφορά ενός μικρού ζώου, πτηνού ή θηλαστικού, πιθανόν με τη μορφή της εκλεκτότερης μερίδας, αυτής των μηρών ενός θηράματος. Ενίοτε, κατά τα Γεωμετρικά χρόνια τοποθετούσαν τμήματα μικρών ζώων ως προσφορά τροφής στους τάφους. Μερικές φορές τα οστά ήταν προσεκτικά τοποθετημένα μέσα σε ένα αγγείο, τις περισσότερες φορές, σε σκύφους ή κύλικες (Kurtz & Boardman 1971, 66). Συχνότερα, ωστόσο βρίσκονται σε λάκκους ή σε πυρές και λιγότερο εντός του τάφου, όπως στην περίπτωση των Σαβαλίων (ό.π., 215). Πρόκειται δηλ. για παροχή τροφής η οποία μπορεί να θεωρηθεί ως εφόδιο για μια ημέρα αλλά μπορεί επίσης να αντανακλά την απροθυμία του συγγενούς να καταλάβει ότι ο πεθαμένος δεν έχει πλέον ανάγκη από τα επίγεια αγαθά και ανέσεις (ό.π., 332).

Λιγότερο πιθανή φαίνεται να είναι η περίπτωση να πρόκειται για τα υπολείμματα ενός μικρού κατοικίδιου που τοποθετήθηκε, όπως και η προηγούμενη άλλωστε περίπτωση, ως κτέρισμα με την ευρεία του έννοια, δηλ. ως ταφικό αγαθό προς χρήση για τη μετά θάνατον ζωή (Sprague 2005, 120). Ανάλογη περίπτωση σε ρωμαϊκό τάφο στη νήσο Φειάδα (Τηγάνι) περίπου 17 χλμ. Ν. των Σαβαλίων, εντός του οποίου βρέθηκαν τα οστά μικρού πτηνού, ερμηνεύτηκε ως το αγαπημένο της θανούσης ζώο το οποίο τάφηκε με αυτήν (Γιαλούρης 1957, 42).

Ταφικές τελετές-νεκρόδειπνα. Αναφορικά με τις κύλικες οι οποίες είχαν εναποτεθεί ως κτερίσματα στους δύο κεραμοσκεπείς τάφους της κλασικής συστάδας Γ, αλλά επίσης βρέθηκαν στα νεκρόδειπνα και στην τομή 11 των αρχαϊκών χρόνων, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Αποτελούν

τουλάχιστον, κατά τη μυκηναϊκή εποχή, το κατεξοχήν σπονδικό αγγείο σε ανάλογες ταφικές περιπτώσεις (Hägg 1990, 183· Cavanagh & Mee 1998, 115), οι οποίες προφανώς θα ελάμβαναν χώρα με το κλείσιμο του τάφου και την ολοκλήρωση του ενταφιασμού²⁵. Είναι πολύ πιθανό ότι το ίδιο θα συνέβαινε και στην περίπτωση των Σαβαλίων όπου θα ελάμβαναν χώρα σπονδές. Στα ιστορικά χρόνια, οι κύλικες, παραπέμπουν άμεσα στο διττό χαρακτήρα του Διονύσου (κοσμικό αλλά και χθόνιο) (πβ. Καραπαναγιώτου 2008, 245). Ταφική και τελετουργική ήταν κατά πάσα πιθανότητα και η χρήση των κανθάρων καρχησίων του 3^{ου} αι. π.Χ. τα οποία φαίνεται ότι αντικαθιστούν τις κύλικες για το σκοπό αυτό. Η γωνιώδης διαμόρφωση του χείλους, η μικρή δυσκοειδής βάση και το ψηλό στέλεχος, δείχνουν ότι τα αγγεία αυτά δεν είχαν πραγματική αλλά αναθηματική και ταφική χρήση. Ο τύπος θεωρείται ότι αποτελεί απομίμηση μεταλλικών προτύπων (Αραπογιάννη 1999, 209· Γεωργιάδου 2001-2, 269-271). Πρόκειται για το Π2731: Υψίπους μελαμβαφής κάνθαρος καλυκωτός - καρχήσιο του τύπου των ηλειακών. Στη μία όψη του σώματος κατακόρυφες ραβδώσεις. Ύψος 0,29 μ. Α' μισό του 3ου αι. π.Χ. (Γεωργιάδου 2001-2, 272, πίν. 3. αρ. κατ. 15). Π3548: "Ηλειακός" καλυκωτός κάνθαρος-καρχήσιο. Οι κυλινδρικές-πεταλοειδείς λαβές ξεκινούν από το πάνω μέρος του σώματος και υπερυψούνται του χείλους στο οποίο μόλις εφάπτονται. Στο σώμα, διακόσμηση με ανάγλυφα στενά φύλλα. Ύψος 0,31 μ. Α' μισό 3ου αι. π.Χ. Π3549: Μελαμβαφής κάνθαρος-καρχήσιο του τύπου των Ηλειακών. Ύψος 0,265. 3^{ος} αι. π.Χ. (Γεωργιάδου 2001-2, 273, πίν. 3. αρ. κατ. 17). Π564: Καλυκωτός μελαμβαφής ηλειακός κάνθαρος με ψηλό πόδι. Ύψος 0,29 μ. 4ος/3ος αι. π.Χ. Π2336: Κάνθαρος-καρχήσιο του τύπου των ηλειακών: Μελαμβαφής, με πολύ μικρή βαθμιδωτή βάση, υψίπους (ψηλό πόδι με ενδιάμεσο στέλεχος), μικρό κωνικό σώμα με αυλακώσεις, ψηλό καλυκόσχημο χείλος και δίδυμες, κυλινδρικές υπερυψωμένες λαβές που απολήγουν σε "θηλιές", στις προσφύσεις τους εγχάρακτα σχηματοποιημένα άστρα. Ύψος 0,29 μ. Α' μισό 3ου αι. π.Χ. Άγνωστης προέλευσης (Γιαλούρης 1996, ό.π., εικ. 125· Γεωργιάδου 2001-2, 272, εικ. 5, πίν. 3. αρ. κατ. 14). Τα αγγεία αυτά προέρχονται κατά κανόνα από το προαναφερόμενο προάστιο της Ορθίας²⁶, όπου ελάμβαναν χώρα τελετές

²⁵ Το έθιμο αυτό διαπιστώθηκε στην άμεση περιοχή των Σαβαλίων, π. 10 χλμ. ΒΒΔ, κατά την ανασκαφή μνημειακού θολωτού μυκηναϊκού τάφου στο Βαρθολομίο και συνίσταται στην εύρεση (καλοκαίρι 2009) πληθώρας οστράκων, ως επί το πλείστον από κύλικες, μπροστά από την είσοδο του δρόμου του τάφου.

²⁶ Των Π3549 και Π564 η προέλευση είναι αντίστοιχα το ενωτικό και η προσαγωγός διώρυγας. Το Ενωτικό βρίσκεται δίπλα στην υπάρχουσα Αναρρυθμιστική Δεξαμενή και ενώνει την προσαγωγή με την Νότια Κύρια Διώρυγα. Από το ενωτικό αναφέρεται επίσης ένας κάνθαρος χωρίς ΑΕ (Γεωργιάδου 2001-2, 273, πίν. 3. αρ. κατ. 16). Τέλος από την Ήλιδα αναφέρεται (Αραπογιάννη 1999, 186-187, εικ. 60) παρόμοιος κάνθαρος (Π70) του τέλους του 4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.

προς τιμήν του Διονύσου του οποίου είναι γνωστός ο χθόνιος και μυστηριακός χαρακτήρας της λατρείας του ως θεότητας του κάτω κόσμου (πβ. Godwin 1984: 30· Γεωργιάδου 2001-2, 271 & 275). Από το νεκροταφείο του Σταφιδόκαμπου αναφέρονται παρόμοιοι καλυκωτοί μελαμβαφείς κάνθαροι-καρχήσια και συγκεκριμένα ο υπ' αρ. Π4923 του τέλους του 4^{ου}/αρχές 3^{ου} αι. π.Χ. (Αραπογιάννη 1999, 186-187, εικ. 60) και οι Α.Ε. Π4991 (ό.π., 209, εικ. 101), Π5002 (ό.π., 209, εικ. 102), Π5004 (ό.π., 209, εικ. 106), Π5005 (ό.π., 209, εικ. 103), Π5012 (ό.π., 210, εικ. 105) και Π5013 (ό.π., 209, εικ. 104) που βρέθηκαν μαζί με κύλικες μόνο σε έναν ταφικό πίθο.

Στα Σαβάλια επίσης, οι κύλικες και γενικά τα αγγεία πόσης αποτελούν το κοινότερο ίσως αγγείο. Ο συσχετισμός τους επομένως με το κρασί είναι πολύ πιθανός ήδη από την Μυκηναϊκή εποχή, όπου επιπλέον σχετίζονται και με την άρχουσα τάξη.

Τα παρατηρηθέντα και σε πολύ κακή κατάσταση σωζόμενα λείψανα από ημίκαυστη, σχεδόν ωμή άργιλο, τα οποία σε πάρα πολλές μεριές παρατηρήθηκαν διάσπαρτα πέριξ των ταφών με τη μορφή εξαιρετικά εύθρυπτων μαζών κόκκινου χρώματος, ενώ σε μία μόνο περίπτωση διατηρούνταν μέρος από την αρχική μορφή της κατασκευής, είναι πολύ πιθανό να ανήκουν σε επίπεδες εστίες (foyers à plat) που ως επί το πλείστον έχουν εξιχνιασθεί σε πολύ παλιότερες προϊστορικές θέσεις όπως είναι το Ντικιλί-Τας κατά τη Νεότερη Νεολιθική (Papadopoulou & Prévost-Dermarkar 2007, σ. 128, εικ. 8.3). Το ενδεχόμενο να πρόκειται για συνθετότερες μορφές όπως ιπνοί με τη μορφή θολωτών φούρνων θα πρέπει μάλλον να αποκλειστεί, δεδομένου ότι δεν προέκυψαν στοιχεία που να τεκμηριώνουν τη μορφολογία αυτή και δεδομένου επίσης ότι για τις ανάγκες των περιστασιακά ή περιοδικά τελουμένων νεκροδείπνων θα κατασκευάζονταν κάθε φορά εκ νέου οι προχειρότερες επίπεδες εστίες (ό.π., σ. 129-131, εικ. 8.5). Από τη σωζόμενη επίσης μορφολογία δεν φαίνεται να πρόκειται για εστίες σε ρηχό λάκκο που παρατηρήθηκαν στο εσωτερικό κατοικιών της ΑΝ της Κνωσού (Tomkins 2007, 189) μορφολογία, η οποία όπως φαίνεται ήταν περισσότερο ασφαλής στην περίπτωση αυτή, ενώ οι επίπεδες εστίες μάλλον χρησιμοποιούνταν σε εξωτερικούς χώρους. Ανάλογη επίσης είναι η περίπτωση πηλεπένδυτων λάκκων (βόθροι), ο ένας πλησίον ταφής γεμάτος από λίθους που διαπιστώθηκαν στο σπήλαιο του Διού και χρονολογούνται στην NNII (4800-4500) και την TN (4500-3200 π.Χ.) (Παπαθανασόπουλος 1971, 23-24 & 25). Αναφέρονται τέλος πηλεπένδυτοι βόθροι γεμισμένοι με τέφρες και απανθρακωμένες ύλες σε διάφορες ΠΕ θέσεις (Ορχομενός, Κοράκου, Γωνιά και Ζυγουριές) που σε γενικές γραμμές έχουν ερμηνευθεί ως ιπνοί ή και θερμαντικές εστίες, χωρίς πάντοτε η πήλινη επικάλυψή τους να φέρει ίχνη φωτιάς (Μυλωνάς 1928, 161-164) κάτι που συνάδει εν γένει με τα δεδομένα από τα Σαβάλια όπου δεν παρατηρήθηκαν στάχτες ή κάρβουνα, τουλάχιστον σε ενδεικτική ποσότητα στην περιοχή των πήλινων κατασκευών της

συστάδας Γ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένα αντίστοιχο ανάλογο, χρονολογικά εγγύτερο στην περίπτωση των Σαβαλίων. Στρώμα πηλού οριοθετούσε χώρο θυσιών με τα οστά των θυσιασμένων ζώων, λάκκο με την τέφρα από τις θυσίες, κέρνους και καλάθους σε ιερό στον πρωτογεωμετρικό οικισμό της Ασίνης (Κούρου 2009, 126-127).

Η μεγαλύτερη και διακριτότερη σε σχέση με τα υπόλοιπα υπολείμματα του νεκρόδειπνου, συγκέντρωση σαλιγκαριών παρατηρήθηκε αμέσως Δ των κεραμοσκεπών της συστάδας Γ των κλασικών τάφων. Τα όστρακα ήταν σχετικά λιγότερα ενώ βρέθηκε επίσης μια χάλκινη στλεγγίδα. Στις υπόλοιπες περιπτώσεις οι κοχλίες είναι λιγότεροι και περισσότερα τα σπασμένα αγγεία. Παρά τα συνανήκοντα όστρακα, λίγες είναι οι περιπτώσεις που ανασυντέθηκαν ολόκληρα αγγεία. Το πιθανότερο είναι ότι μετά την τελετή και την κατάθεση-καταστροφή τους έμειναν κατά χώραν επιφανειακά με αποτέλεσμα να υφίστανται περαιτέρω φθορά και διασκόρπιση. Η πρακτική του σπασίματος των αγγείων μπορεί να συνδεθεί με την ηθελημένη στρέβλωση της λαβής και γενικότερα τη φθορά της χάλκινης στλεγγίδας²⁷. Την ίδια ασφαλώς τύχη θα είχαν και τα αγγεία που συνόδευαν τις προηγούμενες ταφές της σαρκοφάγου. Ίσως πρόκειται και εδώ για εσκεμμένη συμβολική 'θανάτωσή' των αντικειμένων προκειμένου να μην ξαναχρησιμοποιηθούν. Ίσως τέτοια είναι και η περίπτωση σπασμένου ελλιπούς χυτροειδούς αγγείου προφανώς σχετιζόμενου με τις νεκρικές τελετές που έλαβαν χώρα στον μεγάλο κιβωτιόσχημο τάφο στον Σταφιδόκαμπο (Αραπογιάννη 1999, 193).

Διάφορες πρακτικές ελάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια τελετών που σχετίζονται με διαχρονικά, ταφικά κυρίως έθιμα και παρουσιάζουν ένα ευρύ χρονικό και γεωγραφικό φάσμα εφαρμογής. Έχουν ήδη διαπιστωθεί, εκτός των άλλων, στην Αρχαιότερη Νεολιθική της Κνωσού (Tomkins 2007, 189-190) και αναφέρονται σε πρόσφατα εθνογραφικά παραδείγματα (Parker Pearson 1999, 10 & 26). Το σπάσιμο των αγγείων σε συνδυασμό με την αφαίρεση παλαιότερων κτερισμάτων, χαρακτηριστικό της δευτερογενούς ταφής και ανακομιδής, έχει διαπιστωθεί και παλαιότερα, στη μυκηναϊκή Ασίνη (Cavanagh & Mee 1998, 107). Γενικότερα ωστόσο, δεν είναι συχνό το φαινόμενο του εσκεμμένου σπασίματος των αγγείων, μέσα ή εκτός τάφου, μεταγενέστερα, κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων (Kurtz & Boardman 1971, 216). Παρόλα αυτά, το γεγονός ότι συχνά καταθέτονταν και ως κτερίσματα άχρηστα, προφανώς εσκεμμένως 'τραυματισμένα' αντικείμενα παρουσιάζει το ίδιο διαχρονικό και

²⁷ Το φαινόμενο αυτό είναι ευρέως διαδεδομένο σε γεωμετρικούς εγχυτρισμούς, όπου συχνά το ξίφος κάμπτεται και τοποθετείται στο λαιμό του τεφροδόχου αγγείου προκειμένου να μη χρησιμοποιηθεί από άλλα χέρια (Coldstream 1977, 31, εικ. 3), αλλά και μεταγενέστερα, σε γυναικείες ταφές παρατηρείται ενίοτε κάμψη της καρφίδας της περόνης για τον ίδιο λόγο (Δεσποίνη 1985, 51, εικ. 70).

γεωγραφικό εύρος (Sprague 2005, 116, 121) και παρατηρήθηκε τόσο στις κλασικές όσο και στις υστερορωμαϊκές ταφές. Πρόκειται ως επί το πλείστον για αγγεία πόσης ή βρώσης τα οποία φέρουν έντονα ίχνη πυράς, όπως και κάποιων αγγείων που κατατέθηκαν ήδη σπασμένα. Το γεγονός αυτό επιτρέπει να διατυπώσουμε και την υπόθεση του ανάμματος τελετουργικής ή εξαγνιστικής πυράς, ίσως ξεχωριστά από την πυρά του νεκρόδειπνου, κύριος σκοπός της οποίας δεν αποκλείεται να ήταν η 'θανάτωση' των αγγείων αυτών ή ο εξαγνισμός τους. Τέλος, δεν αποκλείεται μια άλλη υπόθεση, δηλ. να είχαν προηγουμένως τοποθετηθεί μέσα σε μια νεκρική πυρά προσφοράς (offering pyre) και να ήταν το αποτέλεσμα κάποιας τελετουργίας η οποία έλαβε χώρα αμέσως μετά την ταφή και όταν ήδη ο τάφος είχε κλείσει (Kurtz & Boardman 1971, 204-205) και οπωσδήποτε, ανεξάρτητα από τους νεκρούς οι οποίοι ήταν άκαυτοι. Ίχνη των πυρών αυτών, κατά πάσα πιθανότητα όχι ιδιαίτερα μεγάλης έντασης δεν εντοπίστηκαν στην άμεση περιοχή των τάφων της κλασικής συστάδας αν και δύο πυρές διαπιστώθηκαν στον χώρο της αρχαϊκής τομής 11. Μια ημικατεστραμμένη κατασκευή από λακωνικό καλυπτήρα που βρέθηκε στη νεότερη συστάδα (Α) και σε μικρότερο βάθος από τους τάφους, δεν αποκλείεται να ανήκει σε σύστημα παροχής υγρών προσφορών στους παρακείμενους τάφους (ό.π., 1971, 206).

Ίχνη καύσης δεν παρατηρήθηκαν στα σε κακή κατάσταση σωζόμενα οστά των νεκρών. Άλλωστε οι πυρές φαίνεται ότι αποτελούν μια όχι και πολύ συχνή πρακτική για την Ηλεία κατά τον 6^ο και 5^ο αι. π.Χ., με εξαίρεση κάποιων περιπτώσεων όπως τα προαναφερόμενα παραδείγματα από την Ήλιδα και το νεκροταφείο του Σταφιδόκαμπου (Αραπογιάννη 1999, 158-177) ενώ πληθαίνουν από την ελληνιστική εποχή και εξής (πβ. Ορλάνδος 1967-68, 241). Δεν μπορεί να αποκλειστεί, ωστόσο το ενδεχόμενο οι νεκροί να παρέμειναν τελικώς ημίκαυστοι ή πρακτικώς άκαυτοι στο πλαίσιο μιας πρακτικής απολύμανσης με καπνό και τα αγγεία που τους συνόδευαν στην ταφική πυρά να είχαν τελικά υποστεί την προαναφερόμενη φθορά. Στους αρχαίους υπήρχε μάλιστα η αντίληψη ότι ο νεκρός χρειάζεται τα αντικείμενα αυτά για τον άλλο κόσμο και ότι αν το έθιμο ήταν η καύση θα έπρεπε και αυτά να καούν μαζί του προκειμένου να μπορεί να τα χρησιμοποιήσει στον άλλο κόσμο, όπως φαίνεται και από την ιστορία που παραθέτει ο Ηρόδοτος (5,92) σχετικά με τη γυναίκα του Περίανδρου (Kurtz & Boardman 1971, 207). Ανάλογη πρακτική έχει υποτεθεί ότι εφαρμόστηκε στους τύμβους της Λευκάδας κατά την πρώιμη Εποχή του Χαλκού όπου η πυρά θα είχε εξαγνιστικό χαρακτήρα καταναλώνοντας τις εν μέρει αποσυντιθεμένες σάρκες, και αφήνοντας τα οστά ανέπαφα (Cavanagh & Mee 1998, 112). Από την Μέση Χαλκοκρατία αναφέρονται περιπτώσεις πυράς πριν την ταφή, κατά τη διάρκεια του ενταφιασμού και όταν αυτός έχει ήδη ολοκληρωθεί. Στην

πρώτη περίπτωση η πυρά έχει χαρακτήρα εξαγνιστικό, ενώ στις υπόλοιπες εξιλαστήριο.

Σύμφωνα με τα έπη, οι προσφορές στην πυρά ήταν μέλι, λάδι και κρασί, συχνά και θυσίες ζώων, συμπεριλαμβανομένων κατοικίδιων όπως σκύλους και άλογα (Kurtz & Boardman 1971, 186). Οι θυσίες ζώων, στο πλαίσιο της μελέτης των ταφικών εθίμων προϋποθέτουν, ωστόσο, την ηρωοποίηση του νεκρού (ό.π., 215, 298).

Οι τελετουργίες που προϋποθέτουν χρήση φωτιάς καταστρέφουν ή θίγουν σε διαφορετικό, ανάλογα με την περίπτωση βαθμό, τα αντικείμενα, κατά πάσα πιθανότητα κυρίως στο πλαίσιο ενός, όπως είδαμε, εξαγνισμού (Cavanagh & Mee 1998, 112). Ο συνδυασμός φωτιάς και ταφικών τελετών είναι διαπιστωμένος ήδη από τα Μεσολιθικά χρόνια και συγκεκριμένα στην περίπτωση των καύσεων στο Φράγχθι, πρακτική η οποία γίνεται συνήθως κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής (Cavanagh & Mee 1998, 112).

Έμπυρες προσφορές κατά τα γεωμετρικά χρόνια γίνονταν σε καύσεις όπως και σε ταφές. Οι χώροι απόθεσης μπορεί να ήταν ορθογώνιοι, κυκλικοί ή ακανόνιστοι. Ρηχοί ή βαθείς, μικροί ή μεγάλοι. Συνήθως περιέχουν καμένη γη, στάχτες όστρακα και οστά ζώων (Kurtz & Boardman 1971, 64).

Δεν αποκλείεται τέλος, το ενδεχόμενο να είχε λάβει χώρα, στην τομή 11 ή στη συστάδα Γ', έμπυρη θυσία χθόνιου χαρακτήρα, η οποία συνήθως συνοδεύεται από καταστροφή των αγγείων που χρησιμοποιούνταν κατά τις τελετουργίες μετά την καύση στην προκειμένη περίπτωση (8^{ος} αι. π.Χ.) και τα οποία τελικώς συσσωρεύονταν σε αποθέτες (Schnapp-Gourbeillon 1982, 81).

Ανάμεσα στις κατηγοριοποιημένες (Cavanagh & Mee 1998, 107) ταφικές τελετουργικές πράξεις, στην περίπτωση των Σαβαλίων διαπιστώθηκε η τέλεση νεκροδείπνων, κτέριση, καταστροφή κτερισμάτων και αγγείων του δείπνου και φωτιά. Το τελετουργικό της πρόποσης προς τιμήν του νεκρού συνδέεται με ένα ευρύ δίκτυο τελετουργιών και συμβόλων που σχετίζονται με την κατανάλωση φαγητού και ποτού (ό.π., 115). Τα νεκρόδειπνα αυτά δεν αποκλείεται να ελάμβαναν χώρα κατά τη διάρκεια ενός μνημόσυνου προς τιμήν του νεκρού²⁸.

²⁸ Τέλεση νεκρόδειπνου αναφέρεται και σε νεκροταφείο αρχαίας πόλης στη Φθιώτιδα που χρονολογείται από τους ύστερους Γεωμετρικούς έως και τους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους (β' μισό 8^{ου}-α' μισό 1^{ου} αι. π.Χ.) (Δακορώνια 2003, 153). Συγκεκριμένα, έξω από τους τάφους βρέθηκαν αγγεία, κυρίως υγρών και φαγητού, τα οποία χρησιμοποιούνταν είτε για τελετές κατά την ταφή, είτε σε νεκρόδειπνα και αφήνονταν πάνω στον τάφο ως μiasμένα (ό.π., 155). Κοινό χαρακτηριστικό με τους τάφους των Σαβαλίων είναι ότι οι νεκροί θάπτονταν με την κεφαλή προς τα Δ. και η ύπαρξη πώρινων σαρκοφάγων λαξευμένων σε μονόλιθο πώρινο όγκο, σαν ορθογώνιο 'φέρετρο', το οποίο τοποθετούσαν

Οι σχετικές ταφικές πρακτικές μαρτυρούνται, όπως είδαμε κυρίως στη συστάδα Γ στα Σαβάλια από τις συσσωρεύσεις από κοχλίες (σαλιγκάρια) οστράκων και αγγείων, όπως και περιστασιακά άλλων αντικειμένων, και σπανιότατα οστών. Διαπιστώθηκαν σε βάθος περίπου 0,6-1 μ. από το σημερινό επίπεδο του αγρού, στην ίδια περίπου επιφάνεια με τις ταφές.

Η ανωτέρω περιγραφή των ανασκαφικών δεδομένων της συστάδας Γ συνάδει εν γένει με αυτή των 'περιοχών προσφοράς' (offering place, Opfergrube ή Opferplatz). Πρόκειται για ακανόνιστου σχήματος ρηχές κοιλότητες με εναλλαγή τέφρας και καθαρού χώματος, με ή χωρίς οστά ζώων και όστρακα, μακριά ή κοντά στον τάφο και μάλιστα ενίοτε επί των καλυπτήριων, πρακτική που απαντάται στα αρχαϊκά χρόνια (Kurtz & Boardman 1971, 75). Η πρακτική αυτή απαντάται επίσης και στην κλασική περίοδο, και συνίσταται στην οριοθέτηση περιοχών προσφοράς, συνήθως δίπλα στους τάφους και στη συχνή τοποθέτηση σε αυτές κτερισμάτων. Ενίοτε, μέσα σε αυτούς τους χώρους βρίσκονται όστρακα τα οποία ανήκουν σε αγγεία που φαίνεται ότι ήταν τοποθετημένα σε σειρά ή πάνω σε μια χαμηλή πλατφόρμα (ό.π., 100), κάτι που επίσης αναφέρεται και για παλαιότερες ανάλογες περιπτώσεις της αρχαϊκής εποχής (ό.π., 76).

Οι συγκεντρώσεις των υπολειμμάτων αυτών των ταφικών τελετών στα Σαβάλια βρίσκονταν, όπως είδαμε σε συσχετισμό με κομμάτια, κατά πάσα πιθανότητα, άψητου ή κακοψημένου πηλού ο οποίος σε μια περίπτωση διατηρούνταν καλύτερα και προφανώς ανήκε σε χαμηλή επίπεδη κατασκευή, ένα είδος θρανίου πάνω στο οποίο τοποθετούσαν τις προσφορές. Άλλωστε η εν γένει έλλειψη λίθων στην περιοχή θα οδήγησε στον τρόπο αυτό διαμόρφωσης του χώρου με πηλό. Τα αγγεία που συνήθως παρατηρούνται στις περιοχές αυτές είναι σκύφοι κύλικες, φιαλίδια και γενικότερα αγγεία πόσης όπως επίσης χύτρες, λήκυθοι, υδρίες τόσο στις κλασικές, όσο και στις παλαιότερες περιπτώσεις της αρχαϊκής εποχής (ό.π., 100). Στην περίπτωση των Σαβαλίων αντιπροσωπεύονται επαρκώς και οι οινοχόες, το κατ' εξοχήν αγγείο για σπονδές (ό.π., 210) το οποίο χρησιμοποιούνταν και στις ταφικές τελετές (ό.π., 210-211).

Δεν αποκλείεται οι ρηχές αυτές κοιλότητες που χρησιμοποιούνταν μόνο μια φορά να σχετίζονται με τα τρίτα (ό.π., 145). Γνωρίζουμε δηλαδή ότι κατά τη διάρκεια της τρίτης αυτής ημέρας της ταφής, γινόταν τελετουργική σπορά της γης και υγρές προσφορές (χοές) και σπονδές από τις οποίες δεν αποκλείεται να προέρχονται τα περισσότερα από τα αγγεία πόσης που βρέθηκαν στις συγκεντρώσεις στην περίπτωση των Σαβαλίων. Δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση με τα τριήμερα που ήταν το πρώτο μνημόσυνο και ελάμβανε χώρα μετά την ταφή (ό.π., 146).

σε αντίστοιχο όρυγμα στο παρθένο έδαφος επίσης με τον ίδιο προσανατολισμό που παρατηρήθηκε και στη σαρκοφάγο των Σαβαλίων, δηλ. Α-Δ (ό.π., 154).

Πράγματι, η χρονολόγηση της συστάδας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι οι τελετουργίες αυτές αφορούν σε μνημόσυνο παρά σε προγονική λατρεία (Rehm 1996, 161· Kurtz & Boardman 1971, 143· Humphreys 1983, 13 & 153-154). Στην Αθήνα τουλάχιστον κατά τον 5^ο αι. π.Χ. παρατηρείται μια στροφή από αυτό το αριστοκρατικό ιδεώδες προς τη δημοκρατική πρακτική να δοθεί έμφαση στην υπηρεσία της πόλης και τους δεσμούς με το πρόσφατο παρελθόν (Thomas 1989, 103-108). Το επίσημο μνημόσυνο ελάμβανε χώρα 9 μέρες μετά την ταφή αλλά πραγματοποιούνταν και άλλες λιγότερο επίσημες επισκέψεις στον τάφο του νεκρού (Rehm 1996, 28). Για τα ένατα που ήταν πολύ διαδεδομένα πολύ λίγα είναι γνωστά (Kurtz & Boardman 1971, 147). Το ίδιο και για τα νομιζόμενα που έπρεπε να γίνονταν 30 συνήθως μέρες μετά την ταφή και με τα οποία έληγε το πένθος της οικογένειας, αλλά όχι και οι υποχρεώσεις της οικογένειας προς το νεκρό. Στη συνέχεια ελάμβαναν χώρα και ετήσια μνημόσυνα (Γενέσια, Νεκύσια, Επιτάφια, Αποφράδες, Μιαραί Ημέραι, Ανθεστήρια, Ενιαύσια ή καθ' ενιαυτόν) για τα οποία επίσης πολύ λίγα ξέρουμε (ό.π.), διότι ήταν τόσο οικεία ώστε οι πηγές δεν αναφέρουν παρά για 'τα καθιερωμένα πράγματα που τελούνταν κάθε χρόνο'. Σε μερικές περιπτώσεις αυτά ήταν επισκέψεις στον τάφο και προσφορά φυτών, στεφανιών και κορδελών (ό.π., 148). Γνωρίζουμε επίσης ότι στα Νεκύσια και τα Γενέσια ελάμβαναν χώρα χοές ως προσφορές με κρασί (Καραπαναγιώτου 2008, 244). Η ένατη μέρα και εκείνες που πλησίαζαν προς το τέλος της περιόδου του πένθους, προφανώς ανταποκρίνονταν σε στάδια κατά τα οποία ο νεκρός περνούσε στον άλλο κόσμο (Kurtz & Boardman 1971., 330).

Δεν αποκλείεται λοιπόν σε μια από αυτές τις επισκέψεις να τελέστηκαν τα νεκρόδειπνα προς τιμήν των νεκρών αν και το πιθανότερο είναι, βάσει των ανασκαφικών στοιχείων, ότι πρόκειται για γεύμα το οποίο δόθηκε προς τιμήν του νεκρού αμέσως μετά την ταφή, δεδομένου ότι όπως προκύπτει και από τις απεικονίσεις κατά την εκφορά του νεκρού μετέφεραν μικρές ποσότητες τροφής και αγγείων (ό.π., 145, 149, εικ. 38).

Καμένες αποθέσεις, στάχτες, οστά ζώων, όστρακα από σπασμένα αγγεία πόσης (σκύφοι, κάνθαροι κ.λ.π.) είναι πιθανώς, σε πολλές περιπτώσεις, υπολείμματα προσφορών τροφής (γευμάτων) που έλαβαν χώρα στον τάφο και κατά πάσα πιθανότητα δεν πρόκειται για το περίδειπνο που ελάμβανε χώρα μετά την κηδεία στο σπίτι. Προφανώς το περίδειπνο δεν σήμαινε το τέλος του πένθους και την έναρξη των διαβατήριων τελετών (rites de passage) (ό.π., 146). Αναφέρεται επίσης και μια προκαταρκτική θυσία, το προσφάγιον, μετά την ταφή του νεκρού (ό.π., 200). Τα διαθέσιμα ωστόσο δεδομένα, δεν επιτρέπουν να συσχετίσουμε επακριβώς τις μεταταφικές αποθέσεις των Σαβαλίων με τις αρχαίες μαρτυρίες.

Στην περίπτωση, πράγματι, των Σαβαλίων δεν αποκλείεται να υπήρχαν περισσότερα οστά από τα βρασμένα στις χύτερες μέλη των ζώων, τα οποία σε αντίθεση με το ανόργανης σύστασης κέλυφος των σαλιγκαριών, δεν θα άντεξαν στο εξαιρετικά όξινο έδαφος, αν κρίνουμε και από τη διατήρηση των σκελετών στους τάφους, με αποτέλεσμα να διαλυθούν παντελώς, κυρίως μάλιστα αν τα οστά αυτά ανήκαν σε νεαρά ζώα, όπως τα δύο λεπτά μακρά οστά που βρέθηκαν ανάμεσα σε δύο αγγεία στη σαρκοφάγο και φανερώνουν την προσφορά μικρού ζώου. Σε γενικές γραμμές, φαίνεται ότι κατά την κλασική περίοδο οι ταφές έχουν κύριο σκοπό να ικανοποιήσουν τους ζωντανούς με μια ακολουθία τελετών που διατηρεί την παραδοσιακή πρακτική αν και δίνουν το περιθώριο έκφρασης του ανθρώπινου πόνου, στο πλαίσιο του μέτρου, του θαυμασμού ακόμα και της ελπίδας.

Με ανάλογες δοξασίες σχετίζεται η χρήση ειδικότερα στα Σαβάλια και γενικότερα σε άλλες περιπτώσεις, οστρέων τα οποία καταναλώθηκαν για τελετουργικούς σκοπούς στο πλαίσιο κάποιου ταφικού εθίμου. Το φαινόμενο αυτό έχει παρατηρηθεί σε προϊστορικές θέσεις και σχετίζεται με έναν συμβολισμό που δεν γνωρίζουμε πολύ καλά και με μια μεταφυσική θεώρηση που έχει να κάνει με τους θεούς και το υπερπέραν. Φαίνεται να προοιωνίζεται ήδη από τη Νεολιθική αλλά διαπιστώνεται καλύτερα κατά την εποχή του Χαλκού. Τα νεκρόδειπνα αποτελούνταν από στοιχεία με συμβολικό χαρακτήρα, όπου τα μαλάκια θα πρέπει να καταλάμβαναν μέρος (Karali 1979, 260).

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του τύμβου του Πελοπίου στην Ολυμπία της ΠΕΠ περιόδου. Ο εκπληκτικά μεγάλος αριθμός από κελύφη χερσαίων σαλιγκαριών που σύμφωνα με τις ενδείξεις καταναλώθηκαν επί τόπου, υποδηλώνει την διεξαγωγή συμβολικών και τελετουργικών πράξεων που σχετίζονται με το χθόνιο και γονιμικό χαρακτήρα των σαλιγκαριών (Rambach 2003, 245-246). Συγκεντρώσεις από κελύφη σαλιγκαριών έχουν παρατηρηθεί και πολύ παλιότερα, όπως στην περίπτωση λάκκων απόθεσης μεγάλων χερσαίων σαλιγκαριών και στάχτης που αναφέρονται ανάμεσα στις χωροταξικές δομές της βραχοσκεπής Badanj στην Ερζεγοβίνη η οποία χρονολογείται στην Επιπαλαιολιθική εποχή (14^η – 13^η χιλιετία πριν από το παρόν), χωρίς ωστόσο να εξετάζεται η πιθανότητα τελετουργικής-συμβολικής απόθεσης (Γαλανίδου 2009, 46). Την ίδια περίπου εποχή, κατά μήκος της νοτίου μεσογειακής ακτής, παρατηρούνται οστρεοσωροί από χερσαία σαλιγκάρια, οι οποίοι ενίοτε συνδέονται με «τελετουργικές αποθέσεις» αντικειμένων, όπως τα λίθινα εργαλεία (Grabueb 1981, 45). Ανάλογου χαρακτήρα ήταν προφανώς και η κατάθεση χελωνών, που επίσης διαθέτουν σκληρό κέλυφος, όπως έχει παρατηρηθεί σε παλαιολιθικό νεκρόδειπνο ηλικίας 12 000 χρόνων στο Ισραήλ (Alcock 2010) αλλά και σε

τελετουργική πυρά εναγισμού μυκηναϊκών χρόνων στο Βαρθολομιοΐ Ηλείας (πβ. Ματζάνας 2002, 12).

Η σημειολογία των σαλιγκαριών δεν είναι άμοιρη της χθόνιας υπόστασής τους και δεν αποκλείεται ιδεολογικά να παραπέμπει στην ελπίδα μιας αναβίωσης του νεκρού, όπως τα σαλιγκάρια ξυπνούν από το λήθαργό τους με τις πρώτες βροχές²⁹. Σύμφωνα με τον Διοσκουρίδη (Περί ύλης ιατρικής 2.9.1.1) οι κοχλίες ήταν δύσφθαρτοι³⁰ και κατά τον Κυρανίδη (4,36,1-3), «παθημάτων θεραπευταί». Θα μπορούσαν μάλιστα να συσχετιστούν, μορφολογικά αλλά και εννοιολογικά με τα αυγά που απεικονίζονται σε ταφικές τελετουργίες στους τάφους της Ποσειδωνίας του 6^{ου} αι. π.Χ. (Greco Pontrandolo & Rouveret 1982, 302, εικ. 3). Αυγά σε λεκάνη απεικονίζονται επίσης σε ταφικές σκηνές από αγγειογραφίες του Ζ. του Θησέα (Kurtz & Boardman 1971, 149). Αυγά, αληθινά ή απομιμήσεις προσφέρονταν επίσης ως κτερίσματα στην κυρίως Ελλάδα και ως υποκατάστατα τροφής στη Ρόδο και τη Θήρα κατά τα αρχαϊκά χρόνια (ό.π., 77, 215). Το αυγό κατέχει επίσης σημαντική θέση στην αρχαιότερη Ορφική Θεογονία (Λεκατσάς 1963, 18).

Τα όστρακα από τα νεκρόδειπνα ανήκουν ως επί το πλείστον σε αγγεία πόσης, φιαλίδια, κύλικες, σκύφους και κοτύλες, λεκάνες και χύτρες. Τα σωζόμενα ίχνη από άνθρακα ήταν σε γενικές γραμμές εξαιρετικά λιγοστά. Ένα όστρακο, προφανώς από αμφορέα έφερε την εγχάρακτη επιγραφή ΣΚΑ. Ο τύπος του Κ είναι ο ίδιος με ανάλογο γκράφιτι που ήταν χαραγμένο σε όστρακο κύλικας από το ιερό στο λόφο Μπάμπες Μακρисиών, περίπου 2250 μ. ΝΝΑ του ιερού της Ολυμπίας και που χρονολογείται από τα μέσα του 6^{ου} έως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. (Lang 1992, 50 & 52, εικ. 5,1, πίν. 16a). Το ίδιο παρατηρείται και σε σχέση με επιγραφή από τη βάση κύλικας από την Ολυμπία για το ίδιο γράμμα αλλά και για το Α³¹ (πβ. Eilman 1938/39, 38, εικ. 25), όπως και για το Σ σε επιγραφή από τη λαβή υδρίας ή πρόχου (Kunze – Schleif 1938/39, 20, εικ. 6). Ανάλογες μονολεκτικές επιγραφές υπάρχουν και σε βοιωτικούς μελαμβαφείς κανθάρους του 6^{ου} αι. π.Χ. (Ανδρειωμένου 1974α, 331, εικ. 9). Ως προς το νόημα που θα είχε αυτή η επιγραφή το πιθανότερο είναι να ανταποκρίνεται στον αριθμό 221 που προφανώς θα σχετιζόταν με το περιεχόμενο του αγγείου. Προς αυτή την ερμηνεία συνηγορεί και ανάλογο εύρημα από σχεδόν σύγχρονο των Σαβαλίων νεκροταφείο στην Αθήνα, ένα όστρακο ανοιχτού αγγείου με εγχάρακτα αριθμητικά σύμβολα (Ζαχαριάδου κ.ά. 1985, σ. 44). Άλλη πιθανή ερμηνεία είναι ότι

²⁹ Στη λαϊκή παράδοση τα σαλιγκάρια είχαν αποτροπαϊκό (τα κρεμούσαν στον αργαλειό) αλλά και χθόνιο χαρακτήρα δεδομένου ότι συνόδευαν το νεκρό στον τάφο (πληρ. Κ. Ε. Ψυχογιού).

³⁰ Είναι γνωστή η ικανότητα των σαλιγκαριών να διορθώνουν και να αναπλάθουν το σπασμένο κέλυφός τους.

³¹ Ο τύπος του οποίου απαντάται πολύ συχνά και στον προχωρημένο 5^ο αι. π.Χ.

αναγράφονται τα αρχικά του ονόματος του κατόχου του αγγείου³² ή η γεωγραφική του προέλευση³³. Ίσως πάλι να δηλώνει το περιεχόμενό του³⁴ ή το όνομα του αγγείου στο οποίο ανήκε³⁵ ή να αποτελεί δοκίμιο γραφής (σκάριφος είναι κατ' Ησύχιον η ξέση ή γραφή, εξ ου και σκαρίφημα) ή τέλος, να ανταποκρίνεται σε μια μαγική ακατάληπτη λέξη (π.χ. Σκαβάρω). Τέλος, στην περιοχή του νεκρόδειπνου βρέθηκε και ένα μικρό χάλκινο αγκίστρι, το οποίο δεν αποκλείεται να αντιπροσωπεύει μια λίγο παλιότερη και διαφορετική χρήση του χώρου αν και έχει τεκμηριωθεί η παρουσία του ως εύρημα σε τάφους όπως είναι η περίπτωση του τάφου Β3 της Πλατιάνας που θα δούμε στη συνέχεια. Σε μια τουλάχιστον περίπτωση, ανάλογα σύννεργα αλιείας βρέθηκαν σε ανασκαφή οικιών στη Φθιώτιδα και επίσης μπορούν να χρονολογηθούν σε μια πρώιμη φάση του 5^{ου} αι. π.Χ. (Σταμούδη 2003, 164). Αναφέρεται, εξάλλου, και η εύρεση περυνών, όπως διαπιστώσαμε και στον τάφο από τα Σαβάλια.

Ανάλογες περιπτώσεις. Σημαντικές ομοιότητες με τη συστάδα Γ παρουσιάζει και η περίπτωση από το Προδρόμι Θεσπρωτίας (Χωρέμης 1980, 3-20). Ένας χαμηλός τύμβος ύψους π. 0,80 μ. και διαμέτρου 10 μ. κάλυπτε δύο τάφους. Στον πυθμένα του μεγαλύτερου υπήρχε άμμος και χαλίκι. Είχε προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και ήταν πλούσια κτερισμένος με μεταλλικά ευρήματα που τον χρονολογούν στα μέσα του 4^{ου} ή στο γ' ¼ του ίδιου αιώνα (ό.π., 18). Στο ΒΑ τμήμα, λίγα εκατοστά κάτω από το επιφανειακό τμήμα, βρέθηκε άλλος μικρός λιθοπερίβλητος ακτέριστος τάφος με κατεύθυνση Α-Δ (ό.π., 6). Στο κεντρικό-ΒΔ τμήμα του τύμβου και σε ψηλότερο επίπεδο από τις καλυπτήριες, υπήρχε, εντός καφέ κίτρινου στρώματος, τετράπλευρος χώρος με ίχνη πυράς όπου υπήρχαν όστρακα από άβαφο αγγείο, στάχτες, κάρβουνα και λίγα οστά. Ο χώρος στο νότιο μέρος του περιβαλλόταν από πλίνθους. Πρόκειται για χώρο εναγισμών-κατάγεια εσχάρα. Η ύπαρξή του δηλώνει επίσης την ταφή κάποιου αξιωματούχου και διακεκριμένου πολεμιστή ήρωα (ό.π., 6). Επομένως, στο

³² π.χ. Σκάβρας (σύμφωνα με το Διογένη το Λαέρτιο, 1,42,1, ο αργείος Σκάβρας ήταν ένας από τους επτά σοφούς). Αναφέρεται επίσης (Σούδα) το όνομα Σκάμων.

³³ Τα Σκάβαλα ήταν χώρα Ερετριαίων και η Σκάρφη, σύμφωνα με τον Ησύχιον πόλις της Λοκρίδος.

³⁴ Σκάνδιξ ήταν το άγριο λάχανο (Φώτιος), σκαμ(μ)ωνία σύμφωνα με τη Σούδα ήταν είδος βοτάνης ιατρικής, την οποία ο Ησύχιος σχετίζει με τη σκίλλα (είδος βολβού) που την χαρακτηρίζει ως «θανατηφόρον μυών», ενώ ο σκάρος ήταν είδος ιχθύος.

³⁵ Σκάφη ή σκάφιον ήταν κατά τον Ησύχιον είδος καδίσκου, με το οποίο μετέφεραν κηρία ή πόπανα σε εκδηλώσεις όπως τα Παναθήναια. Επίσης σχετίζεται με τα οψοπλύνια. Σκαφίδες ήταν τα ποιμενικά αγγεία, σκάφαλος ο αντλητήρ (αρύταινα) και σκαλλίον μικρό κυλίκιο. Δεν αποκλείεται λοιπόν να πρόκειται για περίπτωση αγγείου το οποίο κατονομάζεται, όπως ένα μικρό σκυφίδιο του 4/3^{ου} αι. π.Χ. από αγροικία της Πιερίας, το οποίο φέρει την εγχάρακτη αποσπασματική επιγραφή ΦΙΑΛΛ (φιάλη;) (Αδάμ-Βελένη, Πουλάκη, Τζανάβαρη 2003: 190).

νεκρό αποδόθηκαν τιμές και εναγισμοί. Το πιθανότερο είναι ότι οι τελετές αυτές έγιναν αμέσως μετά την ταφή καθώς η εσχάρα βρέθηκε στο τρίτο στρώμα το οποίο στη συνέχεια θα καλύφθηκε με το δεύτερο, και ότι δεν θα συνεχιζόνταν για μακρό χρονικό διάστημα μετά (ό.π., 17).

Επίσης, όστρακα που βρέθηκαν πάνω σε τοίχο του βασιλικού τάφου II της Βεργίνας προέρχονται από αγγεία κοινής χρήσης που χρησιμοποιήθηκαν για 'εναγισμό' και χρονολογούνται στο 340 π.Χ. (Ανδρόνικος 1980, 161).

Ανάλογα συγκριτικά παράλληλα νεκροδείπνων τα οποία αποτελούσαν βασική μέριμνα των συγγενών, είναι εξαιρετικά λίγα και η μοναδική περίπτωση που παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τα Σαβάλια (πλινθόκτιστη κατασκευή σε συσχετισμό με υπολείμματα τροφής και όστρακα αγγείων) είναι η περίπτωση του Σορού, δηλ. του Τύμβου του Μαραθώνος που κάλυψε τους 192 Αθηναίους που έπεσαν πολεμώντας εναντίον των Περσών τον Σεπτέμβριο του 490 π.Χ. και ο οποίος ανασκάφτηκε το 1890 και 1891 από τον έφορο Βαλέριο Στάη (Πετράκος 1995, 23-24). Συγκεκριμένα, βρέθηκε κατασκευή από ωμές πλίνθους με προσανατολισμό B-N, και διαστάσεων 5 μ. μήκους και 1 μ. πλάτους, η οποία ερμηνεύτηκε ως τεχνητό αυλάκι και βόθρος (Βασιλοπούλου 2006, 384). Θεωρήθηκε ως χώρος απόθεσης των καταλοίπων νεκρικών δείπνων που έλαβαν χώρα στον τύμβο κατά την ταφή των νεκρών και των σκευών που χρησιμοποιήθηκαν για τα νεκροδείπνα αυτά. Μέσα στον αποθέτη αυτόν βρέθηκε στάχτη από φωτιά και άφθονα λείψανα φαγητών, οστά ζώων και πτηνών αλλά και κελύφη αυγών. Παντού υπήρχαν σπαρμένα κομμάτια αγγείων ο βαθμός της καταστροφής των οποίων δείχνει ότι αυτό έγινε σκόπιμα και για να μην χρησιμοποιηθούν πλέον, καθώς ανήκαν στους νεκρούς, μετά την κατά χώραν χρήση τους από τους συγγενείς των νεκρών κατά το επικήδειο δείπνο, το λεγόμενο *περίδειπνον* (το ονομαζόμενο σήμερα 'μακαριά' ή 'παρηγοριά' και το οποίο γίνεται συνήθως στο σπίτι του νεκρού ή των συγγενών)³⁶. Ύστατη προσφορά στους νεκρούς ήταν κάποια ευτελή αγγεία, ως επί το πλείστον μελανόμορφες λήκυθοι, χωρίς ίχνη φωτιάς που τοποθετήθηκαν ως κτερίσματα πάνω από τα λείψανα των νεκρών όπως είχαν συγκεντρωθεί, μετά την καύση τους, στον χώρο του Τύμβου. Μερικά από τα αγγεία του βόθρου είναι πολύ παλιότερα της μάχης του Μαραθώνος και αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι οι συγγενείς των νεκρών πήραν μαζί τους

³⁶ Το έθιμο παρουσιάζει μια σαφή χρονική διάρκεια και συνέχεια στον ελλαδικό χώρο δεδομένου ότι τα πολυάριθμα ευρήματα από λακωνικό νεκροταφείο του Β' ½ του 10^{ου} αι. μ.Χ. εντός και εκτός των τάφων δείχνουν τις υποχρεώσεις των οικείων προς τους νεκρούς κατά την ταφή και τα μνημόσυνα. Επίσης ακόμα και σήμερα οι Πόντιοι τελούν νεκροδείπνα πάνω σε τάφους των συγγενών τους (πβ. Αιμ. Μπακούρου, Ταφές σε Μεσοβυζαντινό τρίκογχο της Σπάρτης, ανακοίνωση στο CSPS Διεθνές Συνέδριο «Τιμώντας τους νεκρούς στην Πελοπόννησο», Σπάρτη 23-25 Απριλίου 2009).

σκεύη που ήταν και οικογενειακά κειμήλια τα οποία έκριναν ότι άξιζε να ταφούν μαζί με τον οικείο τους.

Σε άλλη μια περίπτωση, στην Αθήνα, διαπιστώθηκαν σειρές ωμών πλίνθων των οποίων όμως ο λόγος ύπαρξης φαίνεται ότι ήταν κατασκευαστικός-στατικός. Δημιουργούσαν δηλ. τον τοιχοβάτη πάνω στον οποίο πατούσε ο χαμηλός τύμβος (π. 0,87 μ.) η κορυφή του οποίου καλυπτόταν από άλλες στρώσεις πλίνθων (Σκιλάρντι 1969, 335). Η επιφάνεια επίσης του τύμβου καλυπτόταν από λεπτό πηλώδες επίχρισμα. Στα Σαβάλια ωστόσο, τα διάσπαρτα υπολείμματα πηλού φέρουν αφενός ίχνη φωτιάς και αφετέρου δεν διασώζουν κάποιο σαφές περίγραμμα.

Από το θεωρούμενο τύμβο των Πλαταιέων οι οποίοι επίσης έπεσαν στη μάχη του 490 π.Χ. προέρχονται ανάλογα αγγεία με αυτά του Σορού (πβ. Πετράκος 1995, 149) και επιπλέον κύαθοι και μελαμβαφείς κοτύλες που απαντούν και στην συστάδα Γ των Σαβαλίων αλλά και πινάκια τύπου Α με κυρτό χείλος και αύλακα στην περιφέρεια και οπή ανάρτησης, τύπος που διαπιστώθηκε και στην τομή 11 των Σαβαλίων. Παρόμοια πινάκια προέρχονται και από τεφροδόχα αγγεία του νεκροταφείου του Σταφιδόκαμπου Ηλείας που χρονολογήθηκαν περί το 470-460 π.Χ. (Αραπογιάννη 1999, 173-4, εικ. 34-35).

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση νεκροταφείου του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. από την Παλαιόπολη Άνδρου όπου μεταξύ των τάφων και ανατολικά από αυτούς βρέθηκαν πλάκες μέγιστου μήκους 1 μ. και οι οποίες ερμηνεύτηκαν ως σχετιζόμενες με κατασκευές απαραίτητες για την έδραση των βοηθητικών αντικειμένων που είχαν να κάνουν με την τέλεση του νεκρόδειπνου (ή περιδείπνου) και αργότερα σε τακτά διαστήματα, εναγικών προσφορών (Πετρόχειλος 2002-2005, σ. 109 & 118, εικ. 1, σ. 120). Ανάλογη ίσως δραστηριότητα φανερώνει και η περίπτωση των κατασκευών από ωμό πηλό στη συστάδα Γ των Σαβαλίων. Η ταφική τελετουργία περιελάμβανε επίσης, όπως και στα Σαβάλια, θραύση αγγείων (Συστάδα Γ') και επιτάφιος έμπυρες προσφορές, στο πλαίσιο του προαναφερόμενου περιδείπνου, οι οποίες συνήθως σχετίζονται με στρώμα τέφρας, όστρακα και καμένα οστά ζώων (ό.π., σ. 117-118), όπως διαπιστώθηκε στις δύο αρχαϊκές πυρές της τομής 11³⁷.

Συνύπαρξη τάφων διαφορετικών εποχών έχει παρατηρηθεί και στις θέσεις Ακόνες στο Πράσινο (πρώην Τζόγια) περίπου 17 χλμ. ΝΑ των Σαβαλίων. Περιλαμβάνει αρχαϊκούς πίθους του 7^{ου} αι. π.Χ. με ελάχιστα κτερίσματα, δύο ταφικές πυρές, μια κυκλική διαμέτρου 1,10 μ. που περιείχε μια πυξίδα του 4^{ου} αι. π.Χ. και μια επιμήκη διαστάσεων 1,62*0,72 μ. με προσανατολισμό Β-Ν, χωρίς κτερίσματα (Αραπογιάννη 1997, 249).

³⁷ Είναι έντονη η ομοιότητα των περιδείπνων, κυρίως όταν πρόκειται για ορύγματα με στάχτη, με τη θυμέλη, δηλ. χθόνιο βωμό μυστηριακής λατρείας στο εσωτερικό συνήθως ναϊσκου (Χρυσοστόμου 1999-2001, σ. 202).

Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν και 4 κεραμοσκεπείς οι οποίοι βάσει μιας οινοχόης που βρέθηκε μέσα σε ένα από αυτούς χρονολογούνται στον 6^ο – 7^ο αι. μ.Χ. και 11 κιβωτιόσχημοι κατασκευασμένοι από ακανόνιστες λιθόπλακες, οι οποίοι είχαν τον ίδιο προσανατολισμό με τους κεραμοσκεπείς, δηλ. Α-Δ ήταν ακτέριστοι και προφανώς ανήκουν στην ίδια περίοδο. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι οι περισσότεροι παρουσιάζουν 2-3 ταφές, ίσως κάποιας επιδημίας που ενέσκηψε (ό.π., 248) ή κάποιου καταστροφικού γεγονότος³⁸ (πβ. Κουμούση-Βγενοπούλου Α. 1996-1998, 55). Συγκρίνοντας τα πιο πάνω δεδομένα με αυτά των Σαβαλίων διαπιστώνουμε την απουσία αρχαϊκών ταφικών πίθων στα Σαβάλια ή έστω την παρουσία πολύ ισχνών ενδείξεων στην τομή 11, όπου ενδεχομένως οι δύο πυρές μπορούν να ταυτιστούν με ταφικά συμφραζόμενα τα οποία δεν εντοπίστηκαν. Ο προσανατολισμός της καύσης είναι κοινός στις θέσεις της περιόδου αυτής στην Ηλεία, αν και στα Σαβάλια διαπιστώθηκε με ελαφρές αποκλίσεις στους τρεις κεραμοσκεπείς των κλασικών χρόνων (ΒΒΔ-ΝΝΑ) και σε έναν τάφο (Τ4) της υστερορωμαϊκής συστάδας Α (ΒΒΑ-ΝΝΔ). Τέλος, ο προσανατολισμός των τάφων των αυτοκρατορικών χρόνων στα Σαβάλια οι νεότεροι των

³⁸ Δεν αποκλείεται να έχουμε την αρχαιολογική μαρτυρία κάποιας επιδρομής βαρβαρικών φύλων που επωφελήθηκαν της κατάστασης που δημιουργήθηκε στην περιοχή μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς του 6^{ου} αι. Την εποχή αυτή γνωρίζουμε ότι στην ευρύτερη περιοχή δραστηριοποιούνται οι Σλάβοι (πβ. Γιαλούρης 1960, 125-126). Την ίδια εικόνα παρουσιάζει μεσόγειος θέση στην τοποθεσία Παναγούλα Αγίου Ηλία, Αμαλιάδας, π. 22 χλμ. ΒΑ των Σαβαλίων και ίσης απόστασης Β. του Πρασίνου. Συγκεκριμένα στην κορυφή χαμηλού λόφου ο οποίος στα τελευταία χρόνια έχει μετατραπεί σε μικρό νησί της τεχνίτης λίμνης Πηνειού, βρέθηκαν διαταραγμένοι από φυσικά αίτια καλυβίτες και λακκοειδείς τάφοι καλυμμένοι με ακατέργαστες λίθινες πλάκες. Ανασκάφηκαν δύο από αυτούς, ένας καλυβίτης σωζόμενου μήκους 1,4 μ. και πλάτους 0,35, ο οποίος στενεύει στο Α του τμήμα και ένας λακκοειδής με κάλυψη από ακατέργαστες εγκάρσια τοποθετημένες ψαμμιτικές πλάκες και επανάχρηση για τον ίδιο λόγο προϊστορικού τριβείου ψαμμίτη. Το αρχικό μήκος του τάφου υπολογίζεται λίγο μεγαλύτερο από 1,50 μ., ενώ η μεγαλύτερη καλυπτήρια είχε μήκος 0,9 μ. Διαπιστώθηκε ότι η πιο λεία όψη των καλυπτήριων είχε τοποθετηθεί προς τα κάτω. Οι δύο τάφοι που ανήκουν σε μεγαλύτερο νεκροταφείο, απείχαν μεταξύ τους π. 4,2 μ. και είχαν προσανατολισμό Α-Δ. Οι νεκροί τα κρανία των οποίων βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα ήταν ακτέριστοι (Ματζάνας 2008, ΑΔ, Χρονικά υπό έκδοση). Υπό το φως των ευρημάτων στο Πράσινο τα ευρήματα της Παναγούλας θα μπορούσαν να χρονολογηθούν την ίδια περίοδο. Ο πιο πάνω τρόπος κάλυψης με λίθινες πλάκες είναι μάλλον διαχρονικός στις πρωτόγονες ή φτωχές κοινωνίες και απαντάται ήδη από την Μέση Παλαιολιθική εποχή, όπως π.χ. η πλάκα που σκέπαζε το νεκρό Νεάντερταλ από τη γαλλική θέση La Ferrassie. Σύμφωνα με άμεσες μαρτυρίες, ο τρόπος αυτός κάλυψης εφαρμοζόταν μέχρι και πριν περίπου 50 χρόνια σε απομακρυσμένα χωριά της Ηλείας, όπως η Ζάχα (Καλλιθέα) π. 58 χλμ. ΝΑ των Σαβαλίων, δεδομένου ότι ήταν συχνό φαινόμενο η εκταφή του νεκρού από άγρια ζώα όπως τα τσακάλια, κάτι το οποίο επίσης παρατηρείται σε χώρες της Αφρικής όπως η Αιθιοπία από τις ύαινες. Προφανώς υφίσταται ο πρακτικότερος αυτός λόγος, δηλ. η προστασία του νεκρού από αρπακτικά και ίσως δεν ευσταθεί απόλυτα η παλιά θεωρία που πρόσβευε ως αιτία το φόβο των ζωντανών προς το νεκρό.

οποίων πρέπει να είναι περίπου 100-150 χρόνια παλαιότεροι αυτών από το Πράσινο και, κατά πάσα πιθανότητα, από την Παναγούλα, παρουσιάζουν κατά προσέγγιση τον συνηθισμένο χριστιανικό προσανατολισμό, περιείχαν περισσότερα ευρήματα, και σε αντίθεση με τους τάφους του Πράσινου, οι οποίοι αντανakλούν μια ταραχώδη φάση, απηχούν μια περίοδο ηρεμίας.

Ταφικά έθιμα στις μεταγενέστερες συστάδες. Παρεμφερείς τιμές προς τους νεκρούς κατά την αυτοκρατορική περίοδο ήταν η κατάθεση στους τάφους στεφανιών από λουλούδια, η καύση αναθημάτων δίπλα στους τάφους (παράκανσις) και νεκρόδειπνα με οиноποσία (Χρυσοστόμου 1999-2001: 215).

Στα Σαβάλια, οι σχετικές ενδείξεις για την περίοδο αυτή είναι λίγες. Ωστόσο, εκτός κεραμοσκεπούς υστερορωμαϊκού τάφου της συστάδας Α' βρέθηκε το κάτω ήμισυ αμφορέα. Ανάλογη, παλαιότερη, περίπτωση αναφέρεται και από την Ανθηδόνα (πλησίον της Παραλίμνης Βοιωτίας), όπου οξυπύθμενος αμφορέας, από τον οποίο είχε απομείνει το κάτω μέρος βρισκόταν έξω από τη ΒΑ γωνία τάφου (τέλη 4^{ου}-αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.) και προσορισμός του οποίου θεωρείται η παροχή υγρών προσφορών προς το νεκρό (Καραπασχαλίδου 1998-2003, 146-7).

Τα πινάκια που βρέθηκαν στον κιβωτιόσχημο και κεραμοσκεπή τάφο της Β' συστάδας όπως και στον κιβωτιόσχημο και τον τάφο 13 της Α' συστάδας των αυτοκρατορικών χρόνων αποτελούν συχνό κτέρισμα ταφών της ίδιας εποχής και σε άλλες περιοχές. Το έθιμο αυτό προϋπήρχε και στην Ήλιδα και αφορά ιδιαίτερα περιπτώσεις κτερισμάτων που χρονολογούνται στον 2^ο αι. π.Χ. (πρβλ. Georgiadou 2005, 180, πίν., 128). Τα πινάκια αυτά των Σαβαλίων, όπως και οι εκεί κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι αποτελούν τρόπον τινά άμεσους τυπολογικά απογόνους των παλαιότερων προτύπων από την Ήλιδα.³⁹

Στις μεταγενέστερες αυτές (3^{ος}-4^{ος} αι. μ.Χ.) ταφές των Σαβαλίων δεν αποκλείεται η τοποθέτηση χυτρών ως κτερίσματα να συνόδευε γυναικείες ταφές, όπως συχνά συμβαίνει στην παλιότερη ταφική πρακτική (Kurtz & Boardman 1971, 208). Επίσης, το γεγονός ότι στους μεταγενέστερους υστερορωμαϊκούς κεραμοσκεπείς τάφους η απόθεση του αγγείου ως μοναδικού κτερίσματος εκτός και σε επαφή με τον τάφο παρατηρήθηκε σε αρκετές περιπτώσεις, υποδηλώνει ενδεχομένως ότι πρόκειται για ταφικό

³⁹ Αναλογίες υπάρχουν και στους τάφους, όχι μόνο τους κεραμοσκεπείς αλλά και τους χτιστούς κιβωτιόσχημους. Οι πλίνθοι που χρησιμοποιήθηκαν στους ρωμαϊκούς τάφους είναι τετράγωνες και έχουν μικρότερες διαστάσεις από τις ορθογώνιες οπτόπλινθους των ελληνιστικών τάφων της Ήλιδας, διαστάσεων 0,62*0,32 μ. (Παρλαμά 1973, 205). Στο εσωτερικό των ελληνιστικών τάφων υπάρχει συχνά ερυθρό κονίαμα (ό.π.) και γενικά είναι πιο ευρύχωροι, (Georgiadou 2005, 37). Λευκό επίχρισμα έφερε στο εσωτερικό του και κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος από το Λέπρεο (Αραπογιάννη 1997, 251-252).

έθιμο διάρκειας περίπου 800 χρόνων, καθώς, όπως είδαμε, παρατηρήθηκε και στις παλαιότερες ταφές. Η τοποθέτηση αγγείων εκτός τάφου χρονολογείται ήδη στον 2^{ος} αι. π.Χ., όπως προκύπτει από τις φωτογραφίες της ανασκαφής του Δ. Νεκροταφείου της Ήλιδας (Georgiadou 2005, πίν. 19, 168, σ. 166). Το έθιμο τοποθέτησης κτερισμάτων όχι μόνο εντός αλλά και αμέσως εκτός τάφου ανάγεται τουλάχιστον ήδη στην κλασική εποχή και συχνά σχετίζεται με τους κεραμοσκεπείς (Kurtz & Boardman 1971, 97).

Ρωμαϊκά νεκροταφεία ανάλογα με αυτά των Σαβαλίων είναι διαδεδομένα σε όλον τον ελληνικό χώρο (βλ. Ναλπάντης 2003, Μπέσιος 2003, *Μνημεία του Ευρώτα* 2008, Μάλαμα – Νταράκης 2008). Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η περίπτωση του επίσης παράκτιου νεκροταφείου από τη θέση Αστέρια Γλυφάδας Αττικής, όπου και εδώ χρησιμοποιήθηκε ένας χώρος με παλαιότερες ενδείξεις δραστηριότητας. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκαν, πάνω από προϊστορικό οικισμό, διαφόρων ειδών τάφοι εκ των οποίων χαρακτηριστικότεροι ήταν 30 περίπου κεραμοσκεπείς και 4 κεραμόκτιστοι ανάλογοι με αυτούς των Σαβαλίων (Κάζα-Παπαγεωργίου 2006, σ. 50, εικ. 3 & 4). Σε αντίθεση με τα Σαβάλια όπου η χωροθέτηση των παλαιότερων και νεότερων νεκροταφείων ήταν διακριτή, προφανώς λόγω της σχετικά μικρής τους χρονικής απόστασης και της διατήρησης της ιστορικής μνήμης, στην περίπτωση της Γλυφάδας οι νεώτεροι τάφοι ιδρύθηκαν εντός, εκτός και επί των τοίχων του πολύ παλαιότερου τους οχυρωματικού περιβόλου, της ΠΕ και ΜΕ εποχής και μάλιστα συχνά χρησιμοποιώντας λίθους του. Τα επίσης λιγοστά, σχετικά, κτερίσματα τα οποία χρονολογούνται την ίδια χρονική περίοδο με τους υστερότερους τάφους των Σαβαλίων και λίγο αργότερα (4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.) περιλαμβάνουν αγγεία (ό.π., σ. 50 εικ. 8) και ιδιαίτερα μικρές, σχεδόν οξυπύθμενες, οινοχόες-πρόχους με οριζόντιες παράλληλες ανάγλυφες αυλακώσεις (πβ. Π12777, ΕΙΚ. 373, από τα Σαβάλια) ενίοτε με καταλειφάδες ή συνδυαζόμενες με κάθετες ή λοξές αυλακώσεις. Αναφέρονται επίσης χάλκινα νομίσματα και περόνες που συνόδευαν τους νεκρούς των τάφων της Γλυφάδας, αλλά τέτοια κτερίσματα δεν διαπιστώθηκαν στα Σαβάλια. Τέλος, το σύνολο των τάφων της Γλυφάδας παραπέμπει σε παράκτιο οικισμό της εποχής αυτής που θα είχε σχέση με την εκεί παλαιοχριστιανική βασιλική τα ερείπια της οποίας διατηρούνται ορατά σε μικρή απόσταση από τους τάφους. Κάτι παρόμοιο ως προς τον οικισμό αναμφίβολα ισχύει και για τα Σαβάλια, ωστόσο η ύπαρξη πρώιμης συστηματικής χριστιανικής λατρείας δεν έχει ακόμα επιβεβαιωθεί για την περιοχή αυτή. Δεν αποκλείεται ωστόσο, το παράκτιο νεκροταφείο των Σαβαλίων να σχετίζεται με ερειπωμένο οικισμό στη θέση «Αγία Ανάληψη» σε απόσταση π. 2 χλμ. ΑΒΑ, (Αγιαννιτόπουλος 2000 σ. 51). Λίγο βορειότερα αναφέρονται πολλά κομμάτια κεραμιδιών που δείχνουν τη θέση παλιού ναού και πιθανόν οικισμού (Γιόβας 2005: 95). Σε άλλα σημεία της περιοχής αναφέρονται επίσης παλαιότερες εκκλησίες, όπως ο Άγιος

Νικόλαος στην περιοχή του Χουρμά στην Κουλούμιστα και ο Προφήτης Ηλίας (Αγιαννιτόπουλος 2000 σ. 51 & 53· Γιώβας 2005 σ. 92). Δυστυχώς, τα ερείπιά τους λιθολογήθηκαν συστηματικά στο τέλος του 19^{ου} αι. προκειμένου το οικοδομικό τους υλικό να χρησιμοποιηθεί στην ανέγερση της νέας εκκλησίας του χωριού με αποτέλεσμα να εξαφανιστούν ολότελα (ό.π.)⁴⁰.

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στα Σαβάλια ανάμεσα στους κεραμοσκεπείς των δύο νεότερων συστάδων υπήρχε από ένας κιβωτιόσχημος⁴¹ με πλινθόκτιστες πλευρές, τύπος, τα παλαιότερα παραδείγματα του οποίου χρονολογούνται στην πρώιμη ελληνιστική περίοδο⁴² και απαντώνται στο δυτικό νεκροταφείο της Ήλιδας (Georgiadou 2005, 37, 106). Ο μνημειακότερος εκ των δύο κιβωτιόσχημος των Σαβαλίων (T3) είχε συνδετικό κονίαμα ανάμεσα στους οπτόπλινθους οι οποίοι εδράζονταν επίσης σε παχύ στρώμα κονιάματος, ενώ η κάλυψή του αν και καταστραμμένη αποτελούνταν από 3 μεγάλες επίπεδες πήλινες πλάκες διαστάσεων 0,58*0,56*0,045 μ. παρόμοιες με αυτές που διαπιστώνονται σε πλακόστρωτους χώρους οικιών των αυτοκρατορικών χρόνων στην Ήλιδα⁴³.

Δύο ανάλογοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, της ρωμαϊκής επίσης εποχής, με χτιστή καλυπτήρια επένδυση η οποία δεν παρατηρήθηκε στους τάφους των Σαβαλίων, και εν γένει αποτελεί σπάνιο φαινόμενο⁴⁴, ανασκάφτηκαν

⁴⁰ Τεράστια έκταση λιθορπαγής υπέστησαν πολλά μνημεία της περιοχής, όπως τα ερείπια της αρχαίας Ήλιδας τα οποία λιθολογήθηκαν συστηματικά για την ανέγερση οικιών αλλά και ιερών ναών όχι μόνο παλιότερα, αλλά και στα τέλη του 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αι. Την ίδια τύχη είχε και ο ναός της Αθηνάς Μακίστου στην Σκιλλουντία Ηλείας κατά το χρονικό διάστημα των 30 περίπου χρόνων που μεσολάβησε από την ανασκαφική του διερεύνηση έως και τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αι. (Νακάσης 2004, σ. 27, 47). Πολύ χαρακτηριστική είναι και η περίπτωση του ναού του Αγίου Δημητρίου, των μέσων του 11^{ου} αι. (Βοκοτόπουλος 1969, 210) στο Μαρινάκι, περίπου 3 χμ. ΒΑ της αρχαίας Ήλιδας, ο οποίος λιθολογήθηκε εντελώς γύρω στο 1925 προκειμένου το υλικό του να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση άλλου ναού.

⁴¹ Είναι διαπιστωμένη η ύπαρξη ενός τρίτου παλαιότερου (δεκαετία του 1920) κατεστραμμένου (από διάνοιξη αποστραγγιστικής αύλακας) κιβωτιόσχημου τάφου στη μεγαλύτερη Α' συστάδα.

⁴² Ο τύπος αυτός απαντάται από τον 4^ο αι. π.Χ. και εξής στην Κάτω Ιταλία (Kurtz & Boardman 1971, 312, εικ. 82) αλλά αργότερα διαδίδεται και σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Είναι γνωστές οι άμεσες επαφές της περιοχής της Ήλιδας με την Κάτω Ελλάδα οι και στις οποίες πιθανώς οφείλεται και η πρώιμη χρήση της οπτοπλίνθου για οικοδομικούς σκοπούς στην Ήλιδα.

⁴³ Παρόμοιος κιβωτιόσχημος τάφος ρωμαϊκών χρόνων έχει βρεθεί στο εσωτερικό του μνημείου του Ψυχικού στη Σπάρτη και χρονολογείται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους (*Μνημεία του Ευρώτα*, σ. 24) αλλά και στην Κατερίνη που τοποθετείται χρονολογικά στον 3^ο αι. μ.Χ. (Μπέσιος 2003, 280). Παρεμφερείς υστερορωμαϊκοί τάφοι προέρχονται και από την Καλλιόπολη της Δ. Αιτωλίας (Themelis 1977-8, 249, εικ. 4).

⁴⁴ Προφανώς αποτελούσε ένα επιπλέον προστατευτικό μέτρο κατά της σύλησης του τάφου.

και στο ανατολικό νεκροταφείο της Ήλιδας (τομέας Α), το οποίο βρίσκεται σε απόσταση περ. 500 μ. Α του αρχαίου θεάτρου. Οι τάφοι αυτοί, επιμελημένης κατασκευής από κανονικές οπτόπλινθους με κονίαμα, παρουσιάζουν ανάλογες μεταξύ τους διαστάσεις: 2,3 μ. μήκος και 1,2 μ. πλάτος εξωτερικά, 1,5*0,4 μ. εσωτερικά και 0,53 μ. βάθος) και προσανατολισμό (ΒΒΔ-ΝΝΑ ο δεύτερος, σχεδόν Β-Ν ο πρώτος). Επομένως είναι λίγο μεγαλύτεροι από τον Τ3 των Σαβαλίων ως προς τις εξωτερικές διαστάσεις (2,2*1 μ.) αλλά μικρότεροι ως προς το εσωτερικό μήκος (1,75*0,4 μ.). Επίσης είναι αρκετά πιο μεγάλοι από τον Τ5, ο οποίος έχει εξωτερικές διαστάσεις 1,75*0,73/0,63 μ. και εσωτερικές 1,25*0,35/30 μ. Επίσης παρουσιάζουν διαφορετική κατεύθυνση, δεδομένου ότι οι δύο πιο πάνω τάφοι των Σαβαλίων έχουν φορά ΒΑ-ΝΔ. Επιπλέον, ο Τ5 των Σαβαλίων είναι σφηνοειδούς κάτοψης και παρουσιάζει και κατασκευαστικό προσανατολισμό, είναι δηλ. ευρύτερος στο ΝΔ τμήμα του για την τοποθέτηση του άνω σώματος του νεκρού.

Το πάνω μέρος των τάφων της Ήλιδας ήταν επιστρωμένο επιμελώς με ευμεγέθεις πέτρες, κροκάλες και τεμάχια κεραμίδων. Κάτω από αυτό το στρώμα υπήρχε μια στρώση από προσεκτικά διατεταγμένες τετράγωνες οπτόπλινθους με ισχυρό κονίαμα που πατούσε σε θραύσματα κεραμίδων τοποθετημένων με την ίδια επιμέλεια μέσα σε άφθονο λευκό κονίαμα. Οι στρώσεις αυτές έβαιναν πάνω στις καλυπτήριες, πολύ μεγάλων διαστάσεων κορινθιακούς στρωτήρες, ίσως παλιότερους και σε δεύτερη χρήση. Είδαμε ότι η αντίστοιχη σωζόμενη κάλυψη στον Τ3 των Σαβαλίων ήταν μεγάλες οπτόπλινθοι. Στο εσωτερικό τους υπήρχε ιλύς πάχους 0,10 μ. Στον έναν από αυτούς, βρέθηκε, σε απόσταση 0,95 μ. από την βόρεια στενή πλευρά και 0,35 μ. από την ανατολική μακρά πλευρά, γυάλινο αγγείο (Δ4085) ύψους 0,114 μ. και διαμέτρου 0,105 μ. με πολυεδρικό σώμα από κοίλες επιφάνειες και μακρύ λαιμό χωρίς χείλος. Τα υπόλοιπα ευρήματα βρέθηκαν σε διάφορα σημεία, στη ΑΝΑ στενή πλευρά. Πρόκειται για ένα δακτυλίδι (Μ4088) ταφικής χρήσης από χρυσό κυματοειδές λεπτό έλασμα, διαμέτρου 0,015 μ., ένα γυάλινο σφαιρικό περιάπτο-σφραγίδα με ακτινωτό κόσμημα (Δ4087), διαμέτρου 0,02 μ. και μια ακέραια πήλινη κούκλα (πλαγγόνα ή νευρόσπαστο) (Π4086) ύψους 0,205 μ. Στην ίδια στενή πλευρά μερικοί γομφίοι νεαρού ατόμου (Δ4090), μαρτυρούν το που βρισκόταν το κρανίο. Επίσης, σε διάφορα σημεία του τάφου βρέθηκαν σιδερένιοι ήλοι (Μ4089) και τεμάχια αποσαθρωμένου ξύλου από το φέρετρο.

Δύο μέτρα δυτικότερα ανασκάφηκε ο άλλος τάφος. Η κεραμική της επίχωσης ήταν ελληνιστική και η κάλυψη ανάλογη με του προηγούμενου: πάνω στρώση από αργούς λίθους και κροκάλες ασύνδετες μεταξύ τους τουλάχιστον επιφανειακά. Στη συνέχεια δύο στρώσεις τετράγωνων οπτόπλινθων πλευράς 0,2 μ., σε σειρά τριών στο πλάτος του τάφου, οι οποίες συνδέονταν με στρώση λευκού κονιάματος πάχους 0,05

μ., και τέλος οι πήλινες καλυπτήριες πλάκες, οι οποίες στην περίπτωση αυτή αποτελούντας από μεγάλες οπτόπλινθους όπως και στον Τ3 των Σαβαλίων διαστάσεων 0,5*0,5 μ. Το μοναδικό κτέρισμα ήταν ένα μικρό πήλινο λυχνάρι (μήκος: 0,11μ., ύψος: 0,025 μ. και διάμετρος: 0,083 μ.) που βρέθηκε ανεστραμμένο στη ΒΒΔ στενή πλευρά του τάφου, δηλ. στα πόδια του νεκρού. Ο δίσκος του λύχνου είναι κοίλος με ακτινωτές αυλακώσεις και η παρυφή διακοσμημένη με ανάγλυφο κλάδο αμπέλου. Χρονολογείται στα μέσα περίπου του 3ου αι. μ.Χ. (Π4115). Από τα οστά του δεύτερου τάφου τα οποία διατηρήθηκαν σε σχετικά καλύτερη κατάσταση, το κρανίο, που στην περίπτωση αυτή ανήκε προφανώς σε ενήλικο άρρεν άτομο, βρέθηκε, όπως και προηγουμένως στην νότια πλευρά, στην ΝΝΑ πλευρά στον τάφο αυτόν. Λόγω της κατάστασης διατήρησης των οστών δεν στάθηκε δυνατό να γίνουν εκτενείς άμεσες ανθρωπολογικές παρατηρήσεις.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία και τα ανασκαφικά δεδομένα προκύπτει ότι ο πρώτος τάφος της Ήλιδας προφανώς ανήκε σε νεαρό κορίτσι, ενώ ο δεύτερος σε ενήλικα, ίσως άνδρα. Επίσης ήταν τοποθετημένοι με τον ίδιο τρόπο, δηλ. ουσιαστικά στραμμένοι προς τα βόρεια-βόρεια δυτικά όπως και στην περίπτωση του Τ3 των Σαβαλίων. Στα Σαβάλια έχουμε μια διμορφία τάφων, δηλ. έναν μεγάλο που δεν αποκλείεται να ήταν κατασκευασμένος για ένα συγκεκριμένο άτομο, κατά πάσα πιθανότητα μια γυναίκα, και έναν μικρότερο ο οποίος στην τελευταία ταφή είχε προφανώς φιλοξενήσει κάποιον ενήλικα. Στην Ήλιδα οι τάφοι δεν διέθεταν δάπεδο αλλά οι νεκροί είχαν κατά πάσα πιθανότητα ταφεί εντός ξύλινου φέρετρου πάνω στο χώμα. Στα Σαβάλια, οι δύο τάφοι φέρουν πλακόστρωση και δεν υπήρχαν στοιχεία για την ύπαρξη φέρετρου. Η κατά προσέγγιση προς δυσμάς τοποθέτηση των νεκρών στην Ήλιδα φαίνεται να συμφωνεί με την αντίστοιχη ΝΔ των κιβωτιόσχημων τάφων των Σαβαλίων.

Κατά τις σκαπτικές εργασίες ανέγερσης του Νέου Μουσείου Ήλιδας το 2002 στη θέση "Δεντράκια ή Βάρδες" Παλαιόπολης, 1 χλμ. ΝΑ του θεάτρου εντοπίστηκαν δύο κεραμοσκεπείς τάφοι παρόμοιοι με αυτούς των Σαβαλίων. Στον πρώτο δεν σώζονταν παρά μόνο τα κάτω άκρα του νεκρού στο ΔΝΔ του τμήμα, ήταν δηλαδή τοποθετημένος όπως και οι προαναφερόμενοι νεκροί, επομένως στραμμένος κατά προσέγγιση προς τα Δ, όπως κατά κανόνα οι εθνικοί-ειδωλολατρικοί τάφοι. Εκτός τάφου, σε επαφή με τις κεραμίδες της Ν. μακράς πλευράς, πλησίον του στενότερου δυτικού άκρου, βρέθηκε μόνωτο αβαφές κύπελλο (Π4082) υστερορωμαϊκής εποχής. Επαναλαμβάνεται επομένως και εδώ η πρακτική κατάθεσης ενός αγγείου ως κτερίσματος εκτός τάφου στην αριστερή μεριά των κάτω άκρων του νεκρού, πρακτική την οποία απαντήσαμε και στους χριστιανικούς τάφους της συστάδας Α των Σαβαλίων με τη διαφορά ότι εκεί ο προσανατολισμός ήταν αντίστροφος.

Ο δεύτερος κεραμοσκεπής τάφος ήταν ακτέριστος και βρέθηκε σε καλύτερη κατάσταση. Και εδώ ο νεκρός ήταν στραμμένος προς τα Δ, αλλά το γεγονός ότι το δεξί του άνω άκρο ήταν λυγισμένο πάνω στο στήθος (κάτι που δεν μπορούσε να διαπιστωθεί στον προηγούμενο τάφο) και η έλλειψη κτερισμάτων, ίσως σημαίνει την υιοθέτηση απλούστερων χριστιανικών πρακτικών προς το τέλος της αρχαιότητας και στην Ήλιδα. Προς την κατεύθυνση αυτή, δηλ, την αποκρυπτογράφηση μέσω της ανασκαφικής έρευνας και ανασύσταση των ταφικών εθίμων, σημαντικές είναι οι πληροφορίες της τελευταίας συγκριτικής αναφοράς μας.

Εικόνα 401. Γαλούπι Ήλιδας, ΒΔ τμήμα του υστερορωμαϊκού κιβωτιόσχημου τάφου 1.

Κατά τη διάνοιξη τάφου αποχετευτικού στη θέση «Γαλούπι» Καλυβίων, 1100 μ. ΝΝΔ του αρχαίου θεάτρου, στην ευρύτερη περιοχή του Δυτικού Νεκροταφείου, ανασκάφηκαν το 2000 και αποκαλύφθηκαν μερικώς λόγω της στενότητας του ορύγματος (ΕΙΚ. 401-402) στις ΒΔ παρυφές του κεντρικού δρόμου του χωριού στο ύψος της διασταύρωσης προς Παλαιόπολη και σε βάθος 2,5 μ., έξι ακτέριστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι σφηνοειδούς κάτοψης επίσης της ύστερης ρωμαϊκής εποχής. Τα τοιχώματά τους ήταν κτισμένα κυρίως με οπτόπλινθους και οι ανόμοιοι μεγέθους καλυπτήριες ήταν ογκώδεις λιθόπλινθοι σε δεύτερη χρήση, ή μεγάλες οπτόπλινθοι. Ο δεύτερος τρόπος παρατηρήθηκε επίσης στην περίπτωση του κιβωτιόσχημου τάφου Τ3 στα Σαβάλια. Μάλιστα και εδώ οι καλυπτήριες τετράγωνες οπτόπλινθοι έφεραν ζεύγος από γραμμές με τα δάχτυλα σε διάταξη χιαστί κατά μήκος των διαγωνίων και είχαν πλευρά 0,58 μ., στοιχεία τα οποία επίσης παρατηρήθηκαν σε παλαιότερα ανασκαμμένο χτιστό τάφο (Χατζή 1981, 150) κατά πάσα πιθανότητα του

ίδιου νεκροταφείου⁴⁵. Οι τάφοι της ανασκαφής του 2000, μοιράζονται επίσης τη σφηνοειδή κάτοψη με τον κιβωτιόσχημο τάφο T5 (ΝΔ-ΒΑ) της Β' συστάδας των Σαβαλίων, ο οποίος έχει επίσης κατά προσέγγιση τον ίδιο προσανατολισμό, δηλ. ΝΔ-ΒΑ⁴⁶. Πρόκειται για συστάδα ή μάλλον σειρά παράλληλων μεταξύ τους τάφων, όπως στην περίπτωση της συστάδας Α των Σαβαλίων, οι οποίοι είχαν κατεύθυνση ΔΒΔ-ΑΝΑ. Οι νεκροί, σύμφωνα με τον κατασκευαστικό προσανατολισμό των τάφων και δεδομένου ότι τα οστά ήταν εντελώς αποσαθρωμένα, θα ήταν στραμμένοι προς τα ΑΝΑ, στοιχείο το οποίο μπορεί να αποδοθεί σε σχετικά πρώιμες ταφές χριστιανικού δόγματος⁴⁷. Πράγματι, η τοποθέτηση των νεκρών με το κεφάλι προς τη δυτική στενή πλευρά των τάφων εντάσσεται στο πλαίσιο του ίδιου ταφικού εθίμου το οποίο ακολουθήθηκε και στους υστερορωμαϊκούς κεραμοσκεπείς τάφους και τον κιβωτιόσχημο τάφο T5 (ΝΔ-ΒΑ) των Σαβαλίων. Οι πιο πάνω ταφές, αν και έχουν τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό, δηλ. ΑΒΑ-ΔΝΔ⁴⁸, με το κεφάλι του νεκρού στο Δ. τμήμα, ωστόσο διαφοροποιούνται από περιπτώσεις που χρονολογούνται από τα μέσα του 6^{ου} αι. και εξής (Κουμούση-Βγενπούλου Α. 1996-1998, 51 & 2006, 125), με στοιχεία τα οποία δεν απαντώνται στα Σαβάλια, όπως διαφορετική κατασκευή και κάλυψη τάφου, απουσία κτερισμάτων, τοποθέτηση του νεκρού με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Αναφορικά ιδιαίτερα με την τοποθέτηση των νεκρών, διαπιστώσαμε ότι τόσο οι νεκροί της σαρκοφάγου του 5^{ου} αι. π.Χ., όσο και οι νεκροί των κεραμοσκεπών τάφων των Σαβαλίων του 3^{ου}-5^{ου} αι. μ.Χ. είχαν τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό, δηλαδή ήταν τοποθετημένοι με το κεφάλι στη ΔΝΔ στενή πλευρά του τάφου, επομένως στραμμένοι προς τα ΑΒΑ. Η σύγκλιση αυτή ίσως δεν είναι τυχαία και έχει μάλλον να κάνει

⁴⁵ Προφανώς ήταν τμήμα ευρύτερου νεκροταφείου που είχε εντοπιστεί παλαιότερα στην εγγύς περιοχή (Γιαλούρης 1965, 213· Χατζή 1981, 150). Από την ευρύτερη περιοχή προέρχονται από παραδόσεις, τμήματα δύο μικρών μαρμαρίνων βάσεων αγαλμάτων ρωμαϊκής εποχής (Λ19 & Λ20).

⁴⁶ Τον ίδιο προσανατολισμό (ΒΑ-ΝΔ) είχε αναμοχλευμένος κεραμοσκεπής τάφος διαστάσεων 1,70*0,20 μ. στη θέση Κολαφάνα της κοινότητας Ταξιαρχών (ΑΔ 52 [1997], Χρονικά Β1, 250) περίπου 60 χλμ. ΝΑ του νεκροταφείου των Σαβαλίων αλλά και ταφικός πίθος, μάλλον ελληνιστικών χρόνων από το Τραγανό (ό.π.) περίπου 14 χλμ. ΒΒΑ.

⁴⁷ Φαίνεται πολύ πιθανό ότι ήδη τουλάχιστον από τον 4^ο αι. μ.Χ. η Ήλιδα πρέπει να ήταν έδρα επισκόπου (Λαμπροπούλου 1991, σ. 284).

⁴⁸ Τον ίδιο ακριβώς προσανατολισμό (ΑΒΑ-ΔΝΔ) έχουν και οι νοτιότεροι τάφοι της περιοχής Δ της δεξιάς παρόδου του θεάτρου οι οποίοι είναι γενικά μικρού μεγέθους με κατασκευαστικό προσανατολισμό (το δυτικό τμήμα ήταν ευρύτερο). Οι μεγαλύτεροι βορειότεροι έχουν προσανατολισμό σχεδόν Α-Δ. Μια άλλη αρκετά σπάνια περίπτωση είναι ο ΑΝΑ-ΔΒΔ προσανατολισμός που έχει κιβωτιόσχημος τάφος, πιθανότατα πρώιμων μεταβατικών χρόνων, από αδρεπεξέργαστες πλάκες ψαμμίτη στο τέμενος της περιοχής των ιερών της αγοράς. Αντίθετα ένας άλλος παρόμοιος τάφος πλησίον των θεμελίων της στοάς των Ελλανοδικών έχει τον πολύ πιο συχνό προσανατολισμό Β-Ν με ευρύτερη τη νότια στενή πλευρά του.

με τοπικές κοινές δοξασίες και πρακτικές χθόνιου και μυστηριακού χαρακτήρα οι οποίες αναβίωσαν και επανήλθαν στο προσκήνιο με τη νέα θρησκεία.

Επιπλέον, η ανομοιομορφία των τάφων και μάλιστα ανά συστάδα, υποδηλώνει, ενδεχομένως την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Στις νεότερες συστάδες, φαίνεται ότι η διαφορά αυτή τονίζεται και από τον μεγαλύτερο αριθμό των κτερισμάτων στους κιβωτιόσχημους τάφους.

Εικόνα 402. Γαλούπι Ήλιδας, εσωτερικό του υστερορωμαϊκού κιβωτιόσχημου τάφου 1.